

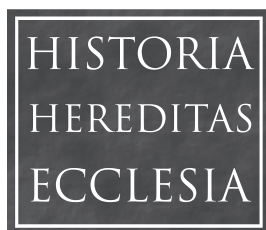
RAPORTY DOTYCZĄCE DIECEZJI ŻMUDZKIEJ I INFLANCKIEJ Z KOŃCA XVIII WIEKU

OPRACOWAŁ JAN BULAK

HISTORIA
HEREDITAS
ECCLESIA

Raporty dotyczące
diecezji żmudzkiej i inflanckiej
z końca XVIII wieku

TOM 29

SERIA POD REDAKCJĄ

KS. DR. HAB. ANDRZEJA BRUŹDZIŃSKIEGO, PROF. UPJPII
I DR. HAB. TOMASZA GRAFFA, PROF. UPJPII

MIĘDZYNARODOWY KOMITET REDAKCYJNY:

KS. PROF. DR HAB. JACEK URBAN – PRZEWODNICZĄCY, POLSKA
MGR. PŘEMYSL BAR, PH.D., CZECHY
JUDR. MGR. GABRIEL LUKÁČ, SŁOWACJA
PROF. DR HAB. ZDZISŁAW NOGA, POLSKA
PROF. PHDR. JIŘÍ TRÁVNÍČEK, CZECHY
KS. PROF. DR HAB. ROBERT TYRAŁA, POLSKA
KS. PROF. DR HAB. ANDRZEJ WITKO, POLSKA
PROF. DARIUS VON GÜTTNER SPORZYŃSKI, AUSTRALIA

Raporty dotyczące
diecezji żmudzkiej i inflanckiej
z końca XVIII wieku

opracował Jan Bulak

Kraków 2024

Jan Bulak
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
ID <https://orcid.org/0000-0002-8319-8205>
✉ jan.bulak@upjp2.edu.pl

© Copyright by Jan Bulak & Księgarnia Akademicka, 2024

Recenzenci
prof. dr hab. Grzegorz Błaszczyk, Uniwersytet
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
dr hab. Marek Hałaburda, Uniwersytet Ignatianum w Krakowie

Opracowanie redakcyjne
Ewelina Biernaś

Projekt okładki
Lesław Sławiński

Na okładce
Żmudź, ilustracja Stanisława Łukomskiego do *Pieśni o ziemi naszej*
Wincentego Pola, ze zbiorów cyfrowych Biblioteki Narodowej

978-83-8368-154-2 (druk)
978-83-8368-155-9 (pdf)
<https://doi.org/10.12797/9788383681559>

Publikacja dofinansowana z subwencji
dla Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

Wprowadzenie	11
Diecezja żmudzka.....	12
Diecezja inflancka.....	21
Struktura dokumentu.....	24
Zasady edycji.....	28
Słownik skrótów i trudniejszych terminów.....	35
Zarządzenie biskupa Jana Stefana Giedroycia.....	37
Tłumaczenie.....	39
Diecezja żmudzka.....	43
Dziekania katedry żmudzkiej.....	79
Praelatura archidiakonii Kapituły Żmudzkiej.....	82
Praelatura probostwo Kapituły Żmudzkiej.....	82
Raport o katedrze diecezji żmudzkiej.....	90
Dorbiańska parafia.....	98
Ginteliska parafia.....	101
Gorzdowska parafia.....	104
Janopolska parafia.....	107
Kontowska parafia.....	110
Korciańska parafia.....	113
Kulewska parafia.....	117
Ławkowska parafia.....	120
Masiadska parafia.....	123
Olsiadska parafia.....	127
Pikielska parafia.....	131
Płotelska parafia	135
Płungiańska parafia	140

Połongowska parafia.....	144
Powondęńska parafia.....	146
Salantowska parafia.....	149
Siadska parafia.....	154
Szkudzka parafia.....	157
Telszewska parafia.....	163
Twerska parafia.....	166
Tyrkszlewska parafia.....	170
Wornieńska parafia.....	173
Żemelańska parafia.....	176
Żorańska parafia.....	179
Gruździwska parafia.....	183
Janiska parafia.....	186
Kurtowiańska parafia.....	189
Kurszańska parafia.....	193
Łayżowska parafia.....	196
Łuknicka parafia.....	199
Okmiańska parafia.....	202
Popieleńska parafia.....	205
Poszuszwiańska parafia.....	208
Radziwiliska parafia.....	211
Rawdziańska parafia.....	213
Szakinowska parafia.....	216
Szawelska parafia.....	220
Szawlańska parafia.....	223
Szawkianańska parafia.....	227
Tryska parafia.....	230
Użwentska parafia.....	233
Waygowska parafia.....	235
Wiekszniańska parafia.....	238
Nowożagorska parafia.....	242
Starożagorska parafia.....	245
Johaniszkielska parafia.....	248
Kławańska parafia.....	251

Krakinowska parafia.....	254
Konstantynowska parafia.....	257
Ligumska parafia.....	260
Pokrojska parafia.....	264
Puszołattska parafia.....	266
Poszwityńska parafia.....	269
Rozalinska parafia.....	272
Sałatska parafia.....	276
Smilgowska parafia.....	278
Szadowska parafia.....	281
Andrzejowska parafia.....	284
Woynutska parafia.....	287
Żwingowska parafia.....	290
Beysagolska parafia.....	294
Widuklewska parafia.....	298
Wilkiska parafia.....	301
Wielonska parafia.....	304
Botocka parafia.....	306
Butkiska parafia.....	309
Chweydańska parafia.....	312
Czekiska parafia.....	316
Eyragolska parafia.....	319
Gawrańska parafia.....	322
Girtokolska parafia.....	325
Grynkiska parafia.....	328
Jaswoyńska parafia.....	331
Jurborska parafia.....	334
Kielmieńska parafia.....	336
Kołtyniańska parafia.....	339
Krokowska parafia.....	342
Krozka parafia.....	346
Lalska parafia.....	350
Lidowiańska parafia.....	352
Niemoksztańska parafia.....	355

Nowomiejska parafia	358
Pogromońska parafia	361
Poszylska parafia	364
Rettowska parafia.....	367
Skirstymońska parafia.....	370
Srzednicka parafia.....	372
Surwiliska parafia	375
Szwekszniańska parafia.....	378
Szydłowska parafia.....	381
Szyłelska parafia	386
Taurogowska parafia	390
Teneńska parafia.....	392
Wewyrżańska parafia	395
Kalwaryjski klasztor księży dominikanów	398
Kretyngowski klasztor księży bernardynów	402
Telszewski klasztor księży bernardynów	404
Kieydański klasztor księży karmelitów	407
Datnowski klasztor księży bernardynów.....	410
Wiadomość o stanie klasztoru rosieńskiego. Zgromadzenie księży scholarum piarum	414
Wiadomość o stanie klasztoru księży dominikanów rosieńskich.....	417
Wiadomość o stanie klasztoru rosieńskiego zakonu księży karmelitów	422
Poszołtuń – klasztor księży benedyktynów.....	423
Żogiński klasztor księży franciszkanów.....	424
Chwałoński klasztor księży karmelitów dawnej obserwacji	427
Citowiany klasztor.....	432
[Klasztor podubiski]	436
Linkowski klasztor księży karmelitów	438
Szpital wornieński rochitański	440
Kęstaycki szpital braci rochitów	441
Kroski klasztor zgromadzenia panien zakonu św. Benedykta	442
Wiadomość o stanie klasztorów [!] krokowskiego zakonu mniszek reguły świętej Katarzyny	449
[Podsumowanie diecezji żmudzkiej]	451

Spis treści

Raport o kościele parafialnym rzymskokatolickim mitawskim w Kurlandyi według ukazu prześwieconego departamentu	457
Raport o kościele parafialnym gołdyskim, o parafii i o osobach duchownych przy nim mieszkających	465
Raport o stanie kościoła parafialnego rzymskokatolickiego w mieście Liebawa	467
Raport o stanie kościoła parochialnego altenburskiego	477
Raport o kościele parafialnym lehnenskim	480
Raport o kościele parafialnym rzymskokatolickim sehmskim w Kurlandii	485
Raport o kościele parafialnym rzymskokatolickim [berzeńskim]	487
Raport o kościele esserenskim rzymskokatolickim	489
Raport o kościele engelburskim w Semigalii	491
Raport o osobach duchownych w parafii iłuksztańskiej żyjących	491
Raport o osobach duchownych przy kościele dweckim	498
Schem[m]a pierwsze [o kościele starosobockim]	501
[Kościół ellernieński]	504
Raport o kościele łaukieskim parafialnym	506
Raport o kościele parafialnym warnowickim	508
Raport o osobach duchownych przy kościele bebreńskim	509
Raport o kościele smelinskim rzymskokatolickim	512
 Bibliografia	 515
Indeks osób	529
Indeks miejsc	547
Streszczenie	563
Summary	567

Wprowadzenie

Rok 1795 przyniósł druzgocące zmiany dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W wyniku aktu rozbiorowego podpisanego 24 października jej terytorium zostało podzielone między Cesarstwo Rosyjskie, Królestwo Pruskie i Cesarstwo Austriackie. Wielkie państwo europejskie przestało istnieć.

Po wcieleniu ziem litewskich do Rosji utworzono generał-gubernatorstwo, nad którym władzę sprawował Nikołaj Repnin, niegdysiejszy rosyjski poseł nadzwyczajny i minister pełnomocny w Warszawie, a od 1794 r. naczelny dowódca wojsk rosyjskich na Litwie¹. Wśród obszarów wchłanianych przez Rosję w trzecim rozbiorze znalazło się także Księstwo Żmudzkie – najbardziej wysunięta na zachód część Wielkiego Księstwa Litewskiego, zawsze ciesząca się nieco innym statusem w porównaniu z pozostałymi częściami Rzeczypospolitej.

Oprócz zajęcia terytorium, wyznaczenia nowego podziału administracyjnego i nadania nowych zarządców władze podporządkowały sobie także Kościół katolicki. Nie było to jednak łatwe z powodu ogromnego znaczenia, jakie tej wielowiekowej instytucji przypisywało społeczeństwo. Osłabienie jej należało więc rozbić na kilka etapów: początkowo włączyć Kościół w istniejącą instytucję zarządzającą wspólnotami wyznaniowymi, a następnie skrupulatnie zbierać informacje dotyczące Kościoła. Wspomnianą instytucją był powstały 26 lutego (9 marca) 1797 r. Departament spraw katolickich przy Justickolegium. Jego prerogatywy obejmowały przede wszystkim sprawy administracyjne i dyscyplinarne Kościoła rzymskokatolickiego. Departament składał się z sześciu osób – trzech świeckich i trzech duchownych pod przewodnictwem generała Ignacego Piotra Łobarzewskiego. Już po roku zwierzchnikiem Departamentu został arcybiskup mohylewski Stanisław Sierżeniewicz. W odróżnieniu od pozostałych części Justickolegium, w których posługiwano się językiem

1 L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794-[179]7*, Wilno 1938, s. 1.

niemieckim, w Departamencie dokumentację sporządzano w języku rosyjskim. I choć omawiany Departament został zlikwidowany dość szybko, bo 13 (25) listopada 1801 r.² zastąpiono go Kolegium Rzymskokatolickim, zdążył odcisnąć piętno na sytuacji Kościoła w Rosji.

To z tej instytucji w drugiej połowie 1797 r. wyszło skierowane do biskupów w Rosji zarządzenie, aby do końca grudnia sporządzić raporty opisujące stan diecezji. W niniejszej publikacji prezentujemy dwa z nich, obejmujące diecezje żmudzka i inflancką, a właściwie kurlandzką część tej ostatniej, która nie weszła w skład archidiecezji mohylewskiej. Oryginały znajdują się w Petersburgu, w zasobie Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego, w fondzie 822, opisie 12: diecezja łucka – lata 1797-1798 (nr 1), archidiecezja mohylewska – lata 1797-1799 (nr 2587-2589), kamieniecka – lata 1797-1798 (nr. 2924-2926), wileńska – lata 1798-1799 (nry 2943-2944) i 1796-1798 (nr 2945) oraz żmudzka wraz z resztkami diecezji inflanckiej – lata 1797-1798 (nr 3576)³. Jak widać, dostępne wizytacje obejmują również rok 1796 i 1799. Obecny stan wiedzy nie pozwala prześledzić dokładnie, jak kształtował się system wizytacji i raportowania w Kościele katolickim tuż po 1795 r. Kwestie te wymagają szerszych badań, wykraczających poza tę publikację. Właściwy tekst prezentowanego tutaj raportu poprzedzono tekstem zarządzenia biskupa Jana Stefana Giedroycia dotyczącego sporządzenia raportów o stanie diecezji żmudzkiej z 24 XI 1797 r. Odpis tego dokumentu znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. F203-1, k. 71-73.

Diecezja żmudzka

Dzieje diecezji żmudzkiej zostały poznane w stopniu ogólnym⁴, jednakże pomimo kilku opublikowanych prac wciąż wiele wątków czeka na zbadanie, a i nie powstała jeszcze całościowa monografia diecezji.

2 M. Radwan, I. Wodzianowska, *Metody finansowania Kościoła katolickiego w Rosji w XIX wieku. Przyczynek archiwalny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2015, nr 103, s. 209-210.

3 M. Radwan, *Repertorium wizytacji kościołów i klasztorów w archiwach petersburskiego Kolegium Duchownego*, Lublin 1998, *passim*.

4 Najwcześniejsze dzieje diecezji: G. Błaszczyk, *Diecezja żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku. Uposażenie*, Poznań 1992; idem, *Diecezja żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993; diecezja na początku XIX w.: A. Prašmantaitė,

Fundacji i uposażenia wspomnianej diecezji dokonano na soborze w Konstancji 23 X 1417 r. Następnego dnia wielki książę Witold dokonał jej oficjalnej erekcji. Była to ostatnia diecezja w Europie powstała na terenach pogańskich. Pod względem administracyjnym znajdowała się na terytorium Księstwa Żmudzkiego oraz zachodniej części powiatu upickiego⁵. Powierzchnia diecezji wynosiła 25 684 km² i była o 2500 km² większa od samego Księstwa.

Jej nazwę w ciągu pięciu wieków istnienia dwukrotnie zmieniano. Funkcjonujące w XV i XVI w. miano diecezja miednicka (*dioecesis Mednicensis*) było zgodne z kościelnym zwyczajem tytułowania diecezji od umiejscowienia jej katedry. Równocześnie jednak występuje w źródłach określenie „żmudzka” (*Samogitiensis*), które choć w XV w. pojawiło się tylko dwukrotnie, z biegiem lat stało się równorzędne (*Samogitiensis seu Mednicensis*), by w końcu XVI w. już wyprzeć pierwotne miano⁶. Był to więc wyjątek od kościelnej reguły, ale niejedyny – w 1840 r. władze carskie nakazały używać nazwy pochodzącej od powiatu, w którym znajdowała się katedra – *diecezja telszewska* (*Telsensis*)⁷.

Od początku istnienia diecezji żmudzkiej jej katedra znajdowała się w Worniach. W 1864 r. władze carskie wymusiły jednak jej przeniesienie do Kowna, stolicy guberni⁸. Umiejscowienie katedry w zachodniej części diecezji miało wzmocnić obronność grodu miednickiego przed atakami ze strony państwa krzyżackiego⁹. Pierwotne usytuowanie katedry – nieokreślone miejsce Worny we włości miednickiej – sprawiło, że miasteczko Wornie nazywano Miednikami i na odwrót. W końcu XVII w. wybudowano

Žemaičių vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis, Vilnius 2000. Ostatnią pracą zbierającą dane przekrojowe nt. diecezji żmudzkiej było hasło *żmudzka diecezja* w *Encyklopedii katolickiej* (S. Brzozewski, EK, t. 20, Lublin 2014, s. 1594-1601). Niedawno ukazała się też praca Jana Bulaka, która zawiera odnośniki do literatury i w miarę szeroki przegląd źródeł dotyczących historii Kościoła na Żmudzi do połowy XIX w. (J. Bulak, *Ekonomiczne aspekty funkcjonowania kościołów parafialnych w diecezji żmudzkiej (telszewskiej) w latach 1795-1844*, Kraków 2023, s. 19-24, 29-37, bibliografia: s. 407-427).

5 Szczegółowy opis granic w pierwszych wiekach istnienia: G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka... Ustrój*, s. 22-28; linia parafii, wzdłuż których biegła granica diecezji u początku wieku XIX: J. Bulak, *Ekonomiczne aspekty*, s. 48-49.

6 G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka... Ustrój*, s. 34.

7 M. Valančius, *Namų užrašai*, sud. A. Prašmantaitė, Vilnius 2003, s. 28; Nie zyskało to oficjalnej zgody władz kościelnych, jednak wraz tytuł ten był używany, J. Bulak, *Ekonomiczne aspekty*, s. 51.

8 Krok ten podyktowany był chęcią zwiększenia kontroli duchowieństwa, bardzo aktywnego w okresie powstania styczniowego (G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka... Ustrój*, s. 28).

9 *Ibidem*.

nową katedrę na sztucznie utworzonej wyspie pomiędzy Miednikami i Aleksandryą, czyli obszarem zlokalizowanym wokół kościoła pw. św. Aleksandra. W konsekwencji jej umiejscowienie w jednej określonej lokalizacji stało się niemożliwe, co przyczyniło się z kolei do zaniku nazwy *diecezja miednicka*¹⁰.

Omawiana diecezja rozwijała się prężnie dzięki skutecznej akcji chryścianizacyjnej wspieranej przez wielkiego księcia litewskiego i króla polskiego. Do końca XV w. powstało 19 kościołów, zaś do 1574 r. kolejne 20¹¹. Wzmoczone zainteresowanie szlachty ideami protestantyzmu powodowało częste zmiany wyznania przez kolatorów katolickich świątyń. W związku z tym kościoły przekształcano w zbory. W wyniku protestantyzacji Żmudzi liczba kościołów znajdujących się w rękach katolików spadła w diecezji żmudzkiej do ok. 27, a samych księży – do ok. 20¹². Ożywienie przyniosła katolicyzmowi na tych terenach energiczna działalność bpa Melchiora Giedroycia (zm. 1609), który skutecznie wdrażał trydenckie idee reformy katolickiej. Jednym z jej przejawów musiała być wzmoczona akcja fundacyjna altarii, których powstało wówczas na tym terenie aż 21. Po jego śmierci, w 1613 r., w rękach katolików znajdowało się 51 kościołów i kaplic, a w protestanckich – 14. Pod koniec XVII wieku (1690 r.) istniały już 84 parafie¹³. Z kolei w aktach synodalnych z 1752 r. odnotowano istnienie 10 dekanatów, w których funkcjonowało 96 kościołów (zapewne niemal wszystkie były parafialne), 34 kościoły filialne i kaplice (tzw. kościoły pomocnicze) oraz 27 altarii¹⁴. Należy podkreślić, że te ostatnie również mogły być wolno stojącymi kościołami. W roku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej Obojga Narodów w diecezji żmudzkiej znajdowało się już 100 kościołów parafialnych¹⁵. W ciągu kolejnych lat liczba świątyń nieco wzrosła, a w 1795 r., gdy niemal cała diecezja znalazła się pod panowaniem

10 Ibidem, s. 28-34.

11 Ibidem, s. 156-164.

12 Ibidem, s. 181-182, 212-215.

13 G. Błaszczyk, *Żmudź w XVII i XVIII wieku. Zaludnienie i struktura społeczna*, Poznań 1985, s. 39.

14 *Ordo ecclesiarum & catalogus universi cleri diaecesis Samogitiensis* [dodatek do:] *Synodus diaecesana Mednicensis seu Samogitiae sub auspiciis [...] Antonii Dominici comitis in Łohoyšk & Bardyczow Tyszkiewicz [...] episcopi Samogitiae [...]*, Vilnae 1752, s. nlb.

15 J. Bułak, *Rozwój sieci parafialnej w diecezji żmudzkiej (1772-1845)*, [w:] 51. Międzynarodowe Seminarium Kół Naukowych w Olsztynie „Seminarium innowacyjnych rozwiązań w dobie pandemii”, t. 2: Aktualne problemy badawcze. Nauki społeczne i humanistyczne, Poznań 2022, s. 126-127; mapy: J. Bułak, *Ekonomiczne aspekty*, mapa nr 1; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 116-117, 122-123.

rosyjskim, wynosiła już łącznie 260 (1 katedra, 107 parafii i 152 kościoły pomocnicze), obok których istniało 45 altarii¹⁶.

W wyniku trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej zaniemeńska część diecezji została włączona do państwa pruskiego (tzw. Prusy Nowowschodnie) z 5 parafiami, 10 kościołami pomocniczymi i ludnością, której liczbę szacuje się na 35 000¹⁷. Zwierzchnictwo nad odpadłą częścią 8 stycznia 1797 r. przejął biskup płocki, który po ponad miesiącu (21 II tr.) mianował jej administratorem archidiakona smoleńskiego ks. Michała Karpowicza. Sprawa przynależności kościelnej ziem zaniemeńskich zakończyła się 16 marca 1799 r., kiedy papież Paweł VI w bulli *Saepe factum est* wcielił leżące tam parafie do dekanatów sapieżyńskiego i wierzbólewskiego nowo utworzonej diecezji wigierskiej¹⁸. Wydarzenia te rzutują na przedstawiany w niniejszej pracy raport dotyczący diecezji żmudzkiej, w którym znajduje się opis okrojonej już części, czyli 95 parafii świeckich i 7 zakonnych¹⁹. Należąca wcześniej do prowincji gnieźnieńskiej diecezja od 1798 r. została włączona do mohylewskiej prowincji kościelnej²⁰.

Od 1791 r., gdy w wyniku reformy administracyjnej Księstwa Żmudzkiego uproszczono dotychczasowy skomplikowany podział, diecezja żmudzka znajdowała się na terenie trzech całych powiatów sądowo-sejmikowych: telszewskiego, szawelskiego i rosieńskiego oraz zachodniej części powiatu upickiego²¹. Ustalone wówczas granice okazały się trwałe – przetrwały pół wieku, a częściowo nawet i dłużej²². Gdy omawiane tereny zostały wciągnięte w skład administracji rosyjskiej, podział na powiaty pozostał ten sam, jednak znajdowały się już one w nowo utworzonej guberni litewskiej (później, w 1802 r., podzielonej na dwie: litewsko-wileńską i litewsko-grodzieńską)²³. Ukształtowana w połowie XVIII w. sieć dekanalna w die-

16 J. Bulak, *Ekonomiczne aspekty*, s. 63; idem, *Rozwój sieci*, s. 127-129.

17 Idem, *Ekonomiczne aspekty*, s. 56-57; G. Błaszczuk, *Żmudź w XVII i XVIII wieku*, s. 165-166.

18 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)* (c. d.). „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1970, nr 20, s. 303 [197].

19 J. Bulak, *Ekonomiczne aspekty*, s. 59.

20 M. Valančius, *op. cit.*, s. 210.

21 Niekiedy używano nadal nazwy repartycja dla oznaczenia okręgu sądowego. O tym, jak skomplikowany to był proces w latach 1791-1794, a więc w dobie Sejmu Wielkiego, rozbiorów i insurekcji kościuszkowskiej: *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 3: *Księstwo Żmudzkie. XV-XVIII wiek*, opr. A. Rachuba (red.) i in., Warszawa 2015, s. 38-44.

22 Kolejną reformę administracyjną przeprowadzono w zaborze rosyjskim w latach 1839-1843; G. Błaszczuk, *Reformy administracyjne na Żmudzi w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] idem, *Wybrane prace*, Poznań 2023 s. 86-88; idem, *Żmudź w XVII i XVIII wieku*, s. 151.

23 J. Bulak, *Ekonomiczne aspekty*, s. 57-58.

cezji żmudzkiej również przetrwała przejęcie władzy przez Rosjan. Składała się ona z dekanatów: janiskiego, krokowskiego, olsiadzkiego, retowskiego, szadowskiego, szkudzkiego, szydlowskiego, wiekszniańskiego, wielońskiego i wornieńskiego i w takiej formie przetrwała do ok. 1804 r.²⁴ Choć nic nie wskazuje, by urząd dziekański jakkolwiek zmienił swoje znaczenie lub funkcjonowanie, z bliżej nieokreślonego powodu w raportach diecezji żmudzkiej i inflanckiej z końca XVIII w. w ogóle się o tym podziale nie wspomina. Być może dlatego, że był nieistotny dla rosyjskiego urzędu państwowego, w którym operowano wyłącznie administracją państwową²⁵.

U progu okresu rozbiorowego duchowieństwo wyższe diecezji żmudzkiej przedstawiało stabilną sytuację personalno-finansową. Na czele diecezji od 1778 r. stał biskup Jan Stefan Giedroyć, uprzednio sufragan białoruski diecezji wileńskiej (1763-1765) i ordynariusz diecezji inflanckiej (1765-1778). Był to człowiek mający złą opinię w historiografii – postrzega się go jako spolegliwego wobec carycy Katarzyny II i jej ambasadorów w Rzeczypospolitej czy wręcz jako *skorumpowanego, skąpego, próżnego, leniwego i tępego*²⁶. Opinie te, które dotyczą charakteru, trudno jest odeprzeć faktami poświadczającymi zainteresowanie diecezją, skoro do trzeciego rozbioru bp Jan Stefan Giedroyć najczęściej przebywał w Warszawie przy królu. Na początku swego pontyfikatu zarządził wprowadzić wizytację diecezji, jednak osobiście odwiedził wyłącznie katedrę, resztę wizyt zlecając wyznaczonym kanonikom katedralnym, co tłumaczył koniecznością uczestniczenia w życiu politycznym *in sua persona*²⁷. Wydaje się jednak, że w okresie jego rządów cała diecezja została zwizytowana, lecz ciężar władzy spoczywał na sufraganach i kapitule.

Najbardziej aktywnymi biskupami pomocniczymi tego czasu byli koadiutor (od 1790 r.) bp Józef Arnulf Giedroyć²⁸, światły, obyty w świecie literat, oraz – na co wiele wskazuje – dobry duszpasterz bp Adam Kościa (od 1786 r.)²⁹. Jak ukazuje księga święceń, to właśnie ten ostatni odpowiadał za święcenia kleryków, przez co miał sporą znajomość duchowieństwa swojej diecezji³⁰.

24 Podział dekanalny diecezji żmudzkiej ok. 1795 r.: J. Bulak, *Ekonomiczne aspekty*, s. 60-61, 63-64 i mapa 2.

25 Stąd późniejsze wyrównywanie granic diecezji z granicami guberni.

26 R. Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki*, przeł. M. Ugniewski, Kraków 2012, s. 114; T. Turkowski, *Giedroyć Jan Stefan*, PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 427-428.

27 KAKA, b. 136, k. 115.

28 Jego biografia: A. Prašmantaitė, *op. cit.*

29 Bardzo dobrą pamięć o nim przekazał M. Wołoncewski: *Biskupstwo żmudzkie*, s. 117; Cz. Falkowski, *Bukaty Tadeusz*, PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 115-116.

30 Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, sygn. F90-526, *Liber ordinatum ab anno 1778 d[ie] 19 Julii, passim*.

Kapituła żmudzka składała się z 6 prałatów (archidiakona, proboszcza, dziekana, kustosa, scholastyka i kantora) oraz z 7 kanoników³¹. Pobieżne choćby przejrzenie ówczesnego składu kapituły i życiorysów jej członków upewnia, że byli to świetnie wykształceni księża, często zawdzięczający swoją karierę koneksjom, jak choćby nepoci: księża Ignacy, Kasper i Szymon Giedroyciowie czy pełniący funkcję właściwie tytularnie: mieszkający w Wilnie bp Michał Chomiński, ks. Leon Łopaciński i ks. Ignacy Houwalt oraz przebywający w Warszawie działacz polityczny i publicysta ks. Karol Malinowski.

Interesującym przykładem duchownego jest brat tego ostatniego, biskup tytularny cineński Antonin Malinowski (1742-1816) – dominikanin, dla którego bp Jan Stefan Giedroyc utworzył w 1782 r. w swojej diecezji specjalną sufraganię miednicką. Bywał on w diecezji rzadko, mimo że pod koniec lat 80. XVIII w. kumulował tam też 2 plebanie i 1 altarię. Po 1791 r. z pewnością przebywał stale w Warszawie, gdzie był proboszczem kościoła na Nowym Mieście. Przebywał w stolicy także podczas insurekcji kościuszkowskiej i dokonał nielegalnego zdjęcia sakry biskupiej z Wojciecha Skarszewskiego, który został przez powstańców skazany na karę śmierci³². Nie wiadomo, kiedy dokładnie przestał być sufraganem żmudzkim – w 1791 r., gdy objął probostwo w Warszawie, czy może dopiero w 1795 r. Jego związek z diecezją żmudzką jest raczej pomijany w historiografii, a przynajmniej nierozwijany. Przykładowo nieznany pozostaje fakt, czy funkcjonował w tej diecezji także po trzecim rozbiore, czego świadectwo daje prezentowany Raport z 1798 r., w którym Malinowski występuje łącznie jako (nieobecny zresztą) pleban w Smilgiach i Poszwityniu.

Jedną z nieodłącznych cech wyższego duchowieństwa jest sprawowanie przez nich najwyższych funkcji Kościoła lokalnego i obejmowanie beneficjów, które cieszą się estymą wśród księży. Próbę pozyskania wiedzy, które z parafii są najbardziej dochodowe i prestiżowe, podejmował także sam król³³. Jakie kościoły u progu XIX w. były postrzegane jako bardziej zasobne?

31 Początkowo, i to przez długi czas, kanoników było sześciu (G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka... Ustrój*, s. 96); W ostatnim czasie L. Jovaiša poświęcił artykuł statutom kapitulnym, gdzie prezentuje też krótki stan badań dotyczący litewskich kapituł: L. Jovaiša, *Žemaičių katedros kapitulos konstitucijos: raidė, dvasia, gyvenimas*, [w:] *Moteris prie istorijos šaltinio. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas profesorės Irenos Valikonytės 75 metų jubiliejui*, sud. E. Saviščevas, Vilnius 2024, s. 302-355).

32 J. Skarbek, *Malinowski Antonin*, EK, t. 11, Lublin 2006, kol. 977-978; K.R. Prokop, *Polscy biskupi dominikańscy. Słownik biograficzny*, Kraków 2013, s. 230-239.

33 Zapewne Stanisław August Poniatowski, co miało znaczenie przy obliczaniu wielkości podatku *subsidiūm charitativum*, zob. krótki niedatowany i niepodpisany dokument skierowany do WKMc i PMMgo (Biblioteka Czartoryskich, sygn. 739, k. 573-573v).

Dochody poszczególnych plebanów i proboszczów diecezji żmudzkiej przeanalizowano już wcześniej na podstawie Raportu. Wynikło z niego, że ówczesna średnia dochodów wynosiła 139,89 rs. (przy medianie 87,09). Jeśliby wziąć pod uwagę dochody przewyższające średnią, wówczas naj-majątniejszymi parafiami okazałyby się Kroże, Szadow, Wielona, Kławany, Rawdziany, Szawle, Krakinów, Kurtowiany, Kurszany i Janiszki – by ograniczyć się tylko do pierwszych 10 najzamożniejszych. W 31 najbogatszych parafiach pozyskiwano 75% wszystkich dochodów kościołów parafialnych w diecezji. Do najuboższych zaliczały się np. Janopol, Tyrkszle, Pogromoncie i Dorbiany³⁴.

Seminarium diecezjalne zostało powołane do życia już w 1607 r. przez biskupa Melchiora Giedroycia. Kształcenie alumnów zostało powierzone wówczas jezuitom. Instytucja ta miewała lepsze i gorsze momenty z powodu sporów biskupa z kapitułą. Dość powiedzieć, że lokalizacja seminarium zmieniała się – były nią Kroże i Wornie na przemian. Ostatecznie, dzięki staraniom bpów Józefa Karpia i Antoniego Tyszkiewicza od ok. 1740 r. nieopodal katedry wornieńskiej ulokowano już na stałe seminarium diecezjalne prowadzone początkowo przez pijarów, a od 1762 r. przez jezuitów, natomiast po kasacie zakonu w 1773 r. – przez misjonarzy (1774-1842)³⁵. U schyłku XVIII w. w seminarium uczyło się 39 kleryków prowadzonych przez 3 profesorów ze zgromadzenia misjonarzy i 2 księży świeckich: prokuratora i jego zastępcę. Należy szacować, że 95% duchowieństwa diecezjalnego żyjącego podczas spisywania Raportu wykształciło się właśnie w seminarium prowadzonym przez misjonarzy w Worniach. Reszta duchowieństwa, zwłaszcza wyższe, wywodziła się z Wilna lub seminariów zakonnych (np. zsekularyzowani jezuici)³⁶.

Przy seminarium funkcjonował również dom opieki dla księży niezdolnych do pełnienia posługi (*inwalidów*), którym – zdaje się – zarządzał prokurator dysponujący przyznaną wcześniej sumą, legowaną na dobrach szlacheckich. Niewiele jeszcze wiadomo o opiece nad nimi, warunkach życia, perspektywach, a także powodach, dla których tam trafiali.

Na terenie diecezji żmudzkiej istniały wprowadzie zgromadzenia zakonne inne niż misjonarskie, ale trzeba ogólnie stwierdzić, że fundacje klasztorów na tych ziemiach były nikłe w zestawieniu z innymi diecezjami

34 J. Bulak, *Ekonomiczne aspekty*, s. 395.

35 Z. Genienė, J. Genys, *Varnių kunigų seminarija*, Vilnius 1999, s. 96-109; T. Salwa, *Litewska prowincja księży misjonarzy (1794-1842)*, „Nasza Przyszłość” 1981, t. 56, s. 212.

36 J. Bulak, *Stan parafii diecezji żmudzkiej w świetle raportu do Justickolegium z 1798 roku*, [w:] *XVIII amžiaus studijos*, t. 7: Giminė. Bendrija. Grupuoė, sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2021, s. 254.

z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego³⁷. Mimo niewielkiego uposażenia zakony odgrywały znaczącą rolę zwłaszcza po kasacie jezuitów, gdy na nich oparło się żmudzkie szkolnictwo.

Najliczniej, bo w liczbie 4, reprezentowane były klasztory bernardyńskie. Wpisywało się to w ogólną tendencję, gdyż bernardyni byli najliczniejszym zgromadzeniem na ziemiach włączonych do Rosji w wyniku rozbiorów. Największy klasztor na Żmudzi znajdował się w Cytowianach (fundacja: 1618 r.), gdzie według Raportu było 22 zakonników i nowicjat złożony z 13 osób. Z kolei w mniejszym klasztorze w Datnowie (1701 r.) urządzono seminarium bernardyńskie – tam kleryków było 10 – oraz pięcioklasową szkołę publiczną z 183 uczniami. Bernardyni posługiwali również w Telszach (1624 r.); według Raportu było tam 15 kapłanów i 6 braci zakonnych. Prowadzono tam sześcioklasową szkołę powiatową liczącą 280 uczniów, największą w diecezji. Z kolei w położonej na zachodniej Żmudzi Kretyndze (1619 r.), pod koniec wieku, pracowało 11 ojców i 6 braci zakonnych. Spośród tych klasztorów *cura animarum*, tzn. prowadzenie parafii, należało do kościołów w Cytowianach, Datnowie i Kretyndze.

Karmelici dawnej obserwancji, tzw. trzewickowi, posiadali swoje domy w: Chwałojniach (1750 r.; 15 zakonników), Linkowie (1636 r.; 7), Kiejdanach (1704, 1713 r.; 5) i Rosieniach (1743 r.; 5). Nowicjat znajdował się w Chwałojniach, w którym w 1797 r. przebywał tylko 1 student. Parafie znajdowały się w Kiejdanach i Linkowie. Od września 1797 r. zakonnicy z Chwałojńców prowadzili również szkołę w Krożach, wcześniej – do kasaty w 1773 r. – prowadzoną przez jezuitów. Uczyło się w niej 261 uczniów. Ten ostatni dom uznany został przez piszącego Raport za 5. klasztor karmelitański w diecezji żmudzkiej.

Liczba klasztorów innych zgromadzeń zakonnych była mniejsza, a każdy z nich o wiele mniej liczebny. Dominikanie mieli swoje klasztory w Kalwarii Żmudzkiej (1642 r.; 8 ojców i 6 braci zakonnych) i w Rosieniach (1743 r.; 11 księży, 5 braci). Do obu tamtejszych kościołów dominikańskich było przypisane prowadzenie parafii, ponadto w Rosieniach odbywało się kształcenie 4 kleryków. W Żoginiach (przed 1762 r.) funkcjonował także klasztor franciszkanów konwentualnych z 6 ojcami zakonnymi, którzy posługiwali w pobliskim Szydłowie i prowadzili nieodpłatnie lekcje czytania i pisanie dla kilku osób.

37 G. Błaszczuk, *Fundacje i fundatorzy klasztorów diecezji żmudzkiej w XVII i XVIII wieku*, [w:] idem, *Wybrane prace z lat 1978-2020*, Poznań 2023, s. 40-41; idem, *Stan badań nad klasztorami diecezji żmudzkiej*, [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX wiek*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 263-270.

Zakonem, a raczej bractwem charytatywnym o charyzmacie posługi chorym byli rochici – nie byli oni księżmi, prowadzili szpitale w Worniach (1752 r.) i Kęstajciach (1738 r.), kwestowali na terenie diecezji, a posługę duszpasterską pełnili u nich kapłani świeccy³⁸. Bardzo skromnie na tle powyższych wygląda klasztor benedyktynów w Poszołtuniu (1755 r.), gdzie pracowali wyłącznie 2 zakonnicy: 1 kapłan i 1 brat posługujący w pobliskiej parafii Gawra, prowadzący szkołę parafialną i niewielki szpital.

W diecezji żmudzkiej, gdzie właściwie nie było unitów, w Podubisiu istniał jedyny klasztor i cerkiew obrządku grekokatolickiego prowadzone przez bazylianów (1748 r.). Pracujący tam zakonnicy (w liczbie 6) prowadzili dużą szkołę (170 uczniów) i utrzymywali się z ziemi³⁹.

Poza powyższymi istniały 2 żeńskie zakony kontemplacyjne. W Krozach znajdował się klasztor benedyktynek (1639 r.) – z licznym zgromadzeniem siostr (21) i zasobny w środki na utrzymanie. Prowadzono tam nowicjat. W Krokach miały swój drewniany klasztor katarzynki (1645-1652 r.), których było 13⁴⁰. W prezentowanym Raporcie nie zawarto jednak zbyt wielu informacji o każdym z nich, poprzestając na informacjach o podstawie uposażenia.

Łącznie w 5 szkołach powiatowych i 6 parafialnych prowadzonych przez zakonników naukę pobierało 1175 uczniów⁴¹. Zarówno w szkołach prowadzonych przez bernardynów, jak i inne zakony, podstawą nauki były wytyczne Komisji Edukacji Narodowej zwanej w źródle Komisją Edukacyjną⁴². Poza szkołami powiatowymi, zwłaszcza w miejscach, z których było do nich daleko, funkcjonowało 80 szkółek – 74 w parafiach świeckich i 6 w zakonnych. Występowały zatem w 80% parafii i uczęszczało do nich 1237 uczniów. Nauczycielami były najczęściej osoby świeckie (dyrektory), ale bywały także i duchowne: klerycy czy wikariusze. Wynagrodzenie nauczycieli zależało od umowy, jaką rodzice mieli z plebanem⁴³.

Szeroko rozbudowywano sieć szpitali parafialnych, w których żyło 1636 *chorych, ubogich i kalek*⁴⁴. Niestety, tylko w 17% były one uposażone

38 Więcej na temat działalności rochitów na Litwie: Rokitai ir Kęstaičiai, sud. P. Šverbas, Vilnius 2010; M. Jakulis, Rokitai: Santvarka ir veikla XVIII-XIX a. I pusėje, „Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis“ 2010, t. 33, s. 59-94.

39 Działalność bazylianów na Żmudzi opisał: Wołyniak [J. M. Giżycki], *Bazylianie na Żmudzi*, Kraków 1891.

40 Monografia krokowskiego klasztoru: V. Kamuntavičienė, *Kraikų kotryniečių vienuolynas: nuo dievotų bendruomenės iki Lietuvos kotryniečių provincijos*, Kaunas 2019.

41 1044 w powiatowych i 131 w parafialnych (J. Bulak, *Stan parafii*, s. 255).

42 Więcej: I. Szybiak, K. Buczek, *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794: Szkoły w Wydziale Żmudzkim*, Warszawa 2018.

43 J. Bulak, *Stan parafii*, s. 256-257.

44 Idem, *Stan parafii*, s. 257-260.

funduszem pozwalającym na utrzymanie lokatorów. Reszta najczęściej pracowała przy kościele albo – jeśli nie była w stanie – żyła z łaski parafian. Stanowiło to pokłosie oświeceniowej chęci uporządkowania przestrzeni przykościelnej, walki z pijaństwem wśród ludzi marginesu i wreszcie walki z ubóstwem, a z drugiej strony początek autentycznie chrześcijańskiej akcji, którą dekadę później rozwinął bratanek biskupa Stefana, kolejny ordynariusz Józef Arnulf Giedroyc⁴⁵.

Diecezja inflancka

Druga z diecezji przedstawiana w Raporcie, inflancka, istniała w latach 1583-1798 na terenach północnych Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które zostały wcielone do niej jako całości (a nie tylko do Korony czy Litwy) na mocy aktu inkorporacji króla Zygmunta Augusta z 3 sierpnia 1569 r. Genezy utworzenia tej diecezji należy upatrywać w zniesieniu w XVI w., w wyniku reformacji, istniejących tam od XII-XIII w. arcybiskupstwa ryskiego i biskupstw: ozylskiego, kurońskiego i rewalskiego (1558-1560). Gdy dwie dekady później król Stefan Batory zajął Inflanty, usilnie dążył do ich rekatolizacji. Jednym z najważniejszych działań było założenie w latach 1582-1583 biskupstwa ze stolicą w Wenden (pol. Kieś, łot. Venda), co najpierw ustnie zatwierdził papież Grzegorz XIII (11 V 1583), a następnie w bulli erekcyjnej (1 V 1585) papież Sykstus V⁴⁶. Katedrą uczyniono tamtejszy stary gotycki kościół pw. św. Jana. Śmiały ten projekt przetrwał do rozbiorów, jednak już po czterech dekadach pojawiły się pierwsze poważne problemy, gdy trzeci z rzędu biskup wendeński, Otton de Schenking, w 1625 r. opuścił swoje biskupstwo, *de facto* doprowadzając je do upadku⁴⁷. Biskupi poczęli rezydować głównie w Warszawie, ale i Wilnie lub Grodnie, od 1643 r. tytułując się biskupami inflanckimi. W rezultacie XVII-wiecznych wojen ze Szwecją przy Rzeczypospolitej pozostała wyłącznie 1/3 całych Inflant – tzw. Inflanty Polskie lub Latgalia, posiadające

45 J. Bulak, *Stan parafii*, s. 260; zob. też stan późniejszy; B. Urbanek, *Ubodzy, chorzy, szpitale w aktach powizytacyjnych archidiecezji kowieńskiej z pierwszej połowy XIX wieku*, „Przegląd Wschodni” 2007, t. 10, z. 3(39), s. 755-766; M. Hałaburda, *Szpitala diecezji żmudzkiej na początku XIX stulecia*, „Medycyna Nowożytna” 2018, t. 24, z. 2, s. 103-145.

46 G. Fąs, *Inflancka diecezja*, EK, t. 7, Lublin 1997, p. 192.

47 *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej, czyli piltyńskiej z 1761 roku*, wyd. S. Litak, Toruń 1998, s. XXVIII-XXIX.

od 1677 r. status księstwa i województwa. W 1685 r. papież Innocenty XI przyłączył do omawianej diecezji tereny zsekularyzowanego biskupstwa zwane ziemią piltyńską wraz Księstwem Kurlandzkim. Konsekwencją tego połączenia *aeque principaliter* była diecezja sięgająca rozciągająca się na terytorium dzisiejszej Łotwy⁴⁸, a więc na północ od diecezji żmudzkiej, ze stolicą w Dyneburgu, nosząca długą nazwę inflanckiej i kurlandzkiej, czyli piltyńskiej. Władza biskupów rozciągała się w teorii także na szwedzką, a następnie (od 1721) rosyjską część Inflant. Katedra dyneburska zbudowana została w 1694 r. z drewna i nosiła wezwanie Ucieczki Jezusa, Marii i św. Józefa do Egiptu. Nową, tym razem murowaną katedrę ufundowali w 1755 r. w Krasławiu Ludwik z Brühlów Plater i jego żona Augusta z Ogińskich. Tam też przeniósł się biskup wraz z kapitułą, jednak kościół ten ukończony został dopiero później, bo w 1775 r., a zatem po pierwszym rozbiore, a konsekrowany w 1777 r. przez biskupa mohylewskiego Stanisława Bohusza Sistrzeńcewicza⁴⁹.

Gdy w 1772 r., w wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej, Rosja zabrała Inflanty Polskie, władza biskupia na tym terenie musiała być sprawowana zza granicy. Nie czekając na jakiegokolwiek rzymskie ustalenia, 22 XI/ 3 XII 1773 r. Katarzyna II samowolnie erygowała biskupstwo białoruskie, obejmujące tereny zabrane w pierwszym rozbiore, ze stolicą w Mohylewie nad Dnieprem. Biskupem tej niekanonicznej diecezji został dotychczasowy biskup pomocniczy wileński dla Białorusi Stanisław Bohusz Sistrzeńcewicz. Aby zachować ciągłość jurysdykcji kanonicznej tego biskupa, ordynariusze diecezji, na terenach których rozciągało się nowe biskupstwo (a więc smoleński, wileński i właśnie inflancki), delegowali potrzebne mu uprawnienia⁵⁰. Dekadę później (17/28 I 1782), uprzedzając decyzję papieża, caryca Katarzyna II zniosła biskupstwo białoruskie i utworzyła w jego miejsce obejmujące całą Rosję arcybiskupstwo mohylewskie. W rok później archidiecezja ta zyskała sankcję kanoniczną na mocy bulli *Onerosa pastoralis officii cura* z 15 IV 1783 r., w wyniku czego rosyjska część diecezji inflanckiej i kurlandzkiej, czyli piltyńskiej, została włączona do archidiecezji mohylewskiej⁵¹.

Pozostała przy Rzeczypospolitej część kurlandzka diecezji inflanckiej składała się z Kurlandii, Semigalii i powiatu piltyńskiego. Podczas Sejmu

48 Inflanty Polskie, ziemia piltyńska oraz Księstwo Kurlandii.

49 Akta wizytacji generalnej, s. XXIX-XXX.

50 B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 192-193.

51 Idem, *Ustrój i organizacja*, s. 193.

Wielkiego, 11 VI 1790 r. zaprojektowano podział największych diecezji w Rzeczypospolitej, między innymi wileńskiej, z której województwo trockie miało zostać przyłączone do okrojonej diecezji inflanckiej⁵². Plany te zostały przekreślone przez drugi i trzeci rozbiór, kiedy to Rosja odebrała Rzeczypospolitej resztę diecezji inflanckiej. Zanim jednak do tego doszło, caryca Katarzyna II (znów samowolnie) ukazem z 6/17 IX 1795 r. przekształciła diecezję wileńską w diecezję inflancką ze stolicą w Wilnie⁵³. Tereny Kurlandii i Semigalii, które nie weszły w skład przekształconej diecezji, zostały – według bpa Wołoncewskiego – poddane administracji biskupów żmudzkich⁵⁴. Wprowadzone zmiany nie trwały jednak długo, gdyż caryca zmarła 6/17 XI 1796 r., zaś jej następca, car Paweł I, odszedł od polityki kościelnej swojej matki. Rozpoczął wówczas pertraktacje ze Stolicą Apostolską na temat reorganizacji Kościoła katolickiego w Rosji. Ukazem z 28 IV/9 V 1798 r. przywrócił stan diecezji sprzed 1795 r., a w wyniku wspomnianych wyżej pertraktacji 8/19 VIII 1798 r. delegat apostolski abp Lorenzo Litta zniósł diecezję inflancką i wcielił jej terytorium do diecezji wileńskiej⁵⁵.

Prezentowany w niniejszej publikacji Raport nie nosi żadnego tytułu, z wyjątkiem wykonanej w języku rosyjskim adnotacji archiwisty, że oto rozpoczyna się wizyta kościołów parafialnych diecezji inflanckiej w Kurlandii i Semigalii. Mając więc na względzie opisane wyżej zmiany przynależności administracyjnej oraz wariantywność nazwy diecezji, zdecydowano o pozostawieniu w tytule publikacji *diecezja inflancka* – nazwy skróconej, a powszechnie zrozumiałej. W Raporcie opisano 16 parafii należących do dekanatów semigalskiego (Bebra, Dweta, Ellerna, Iłhuksza, Łaukiesa, Smełina, Subocz, Szenberg) i kurlandzkiego (Alszwanga, Altenburg, Berże, Gołdyń, Lehnen, Libawa, Mitawa, Sehmen). Podział dekanalny, podobnie jak w przypadku diecezji żmudzkiej, nie został zaznaczony w tekście.

Niewiele wiadomo o funkcjonowaniu urzędów diecezjalnych w kurlandzkiej części diecezji inflanckiej w latach okółorobiorowych, a Raport wydaje się lakoniczny. Jedyne wyższymi duchownymi występującymi

52 Idem, *Projektowanie reorganizacji Kościoła w Rzeczypospolitej Obojga Narodów z 1790 roku*, [w:] *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, red. F. Lenort, K. Lutyński, Poznań 1998, s. 110.

53 Na mocy tego ukazu została zniesiona właściwie cała polska organizacja kościelna na terenach rosyjskich, a więc diecezje: wileńska, inflancka, łucka, kamieniecka i kijowska. Bez zmian pozostała jedynie żmudzka (B. Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 193).

54 M. Valančius, *op. cit.*, s. 210-212; stąd zapewne przyczyna umieszczenia Raportu z tych terenów współ z diecezją żmudzką.

55 *Akty i gramoty o ustrojstwie i upravlennii Rymko-Katoličeskoj Cerkvi v Imperii Rossijskoj i Carsstve Pol'skom*, [Petersburg] 1849, s. 71-76; *Akta wizytacji generalnej*, s. XXX-XXXI.

w prezentowanym źródle byli sufragani nominat kurlandzki, ks. Adam Kosakowski, pleban w Szenbergu, gdzie rezydował, oraz oficjał ks. Jan Goldberger, pleban w Mitawie. Duchowni posługujący w Kurlandii pochodzili najczęściej z Warmii lub ze Żmudzi. Kształcili się zwykle w warmińskim alumnacie papieskim dla krajów sprostestantyzowanych w Braunsbergu (Braniewo), gdzie zagwarantowano fundusz dla 2 kleryków przeznaczonych do posługi w Kurlandii⁵⁶.

Jedynymi zakonnikami posługującymi w Kurlandii byli księża misjonarze, sprowadzeni do Iłłukszty przez 3 braci z rodziny Zyberków (Syberg von Wischling) w 1787 r. Znajdowała się tam parafia, w której powinno się znajdować 9 kapłanów, a ich obowiązkiem były nauczanie w szkołach publicznych i seminarium diecezjalnym oraz posługa duszpasterska w farze, filiach i kaplicach⁵⁷.

Na terenie 16 parafii funkcjonowało 5 szkół parafialnych o różnej organizacji, nie zawsze sformalizowanej: Libawa, Mitawa (2), Dweta i Iłłukszta oraz 2 szpitale: w Berżach i Dwecie (lazaret).

Struktura dokumentu

Prezentowany w niniejszej publikacji Raport dotyczący diecezji żmudzkiej i inflanckiej nie posiada tytułu. W adnotacji z końca XVIII w., zawartej na pierwszej stronie, poinformowano, że jest to odpowiedź biskupa żmudzkiego na pytania zadane w przysłanym piśmie od Justickolegium. Prezentowane źródło w treści jest zbliżone do przeprowadzanych ogólnie przez władze kościelne akt wizytacji. Omawia się w nim przynależność administracyjną parafii (państwową, bez dekanalnej), jej wielkość (*rozciągłość*) i liczebność przystępujących do komunii (*komunikujących*), świątynie zlokalizowane w okręgu parafialnym oraz posługujących w nich księży. Poza tymi ogólnymi informacjami dotyczącymi parafii wiele uwagi poświęca się w raporcie sytuacji duchowieństwa – bada się ścieżki kariery, wykształcenie, analizuje wielkość dochodu i jego źródła. W raporcie uwzględniano też ujęcie ilościowe ochrzczonych, zaślubionych i zmarłych, podaje się

56 Raport, k. 263v; J. Wiśniewski, *Powołanie do istnienia i rozwój Seminarium Duchownego w Diecezji Warmińskiej*, „Studia Elbląskie” 2014, t. 15, s. 27.

57 Wołyniak [J.M. Giżycki], *XX. Misjonarze w Iłłukszcie. Materiały i sprawozdania*, Kraków 1909, s. 5-6.

informacje na temat szkolnictwa publicznego i parafialnego, seminarium i wykładanych w tych miejscach przedmiotów.

Wyszczególniane w obu raportach języki, jakich uczono w szkole, to przede wszystkim polski i żmudzki; równie często, choć na pewno na niższym poziomie, występował łaciński. O języku litewskim wspomniano wyłącznie we wschodniej części diecezji żmudzkiej, w części powiatu upickiego dawnego województwa trockiego, w parafiach Konstantynów i Smilgie, a w diecezji inflanckiej – w położonej nieopodal Dyneburga Bebrze. Podawali ten język także pochodzący z Auksztoty księża misjonarze posługujący w Iłłukszcie. Z kolei parafian posługujących się językiem łotewskim obsługiwano – wedle deklaracji księży – w Mitawie, Iłłukszcie i Bebrze. Wydaje się, że w Kurlandii dominował więc język niemiecki i w takim też języku prowadzono duszpasterstwo, skoro w Mitawie odnotowano przyjazdy uczniów z Litwy i Żmudzi chcących się uczyć niemieckiego. Jak widać po tekście raportów, duchowni władali również, lepiej lub gorzej, językiem polskim.

Jak wspomniano, dokument przechowywany jest w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu, w fondzie 822, opisie 12, nr 3576. Udostępnia się go czytelnikom w postaci mikrofilmów. Ponadto kopie mikrofilmów znajdują się w zbiorach Instytutu Historii Litwy (*Lietuvos istorijos institutas*) w Wilnie⁵⁸, co jest owocem pracy pochodzącego ze Żmudzi historyka sztuki i archiwisty Leonidasa Žilevičiausa (1929-2011). To dzięki jego wieloletniej pracy nad dziedzictwem Litwy i Kościoła na Litwie udało się zgromadzić w Wilnie pokaźną kolekcję rosyjskich mikrofilmów, a niektóre oryginalne dokumenty nawet stamtąd sprowadzić⁵⁹.

Całość Raportu dotyczącego obu diecezji liczy 295 kart, czyli 590 stron, z których jedynie 492 są zapisane. Raport na temat diecezji żmudzkiej zawarty został na kartach 1-262, przy czym karty 1-248 zawierają pisemne odpowiedzi na pytania zadane przez Justickolegium, a karty 249-262 stanowią sumaryczny dodatek do przedstawianych treści – zawarto tam tabelaryczne podsumowanie wyszczególnionych wcześniej danych. Wszystkie informacje zaprezentowano w formie pytanie–odpowiedź, gdzie pytanie widnieje po lewej, zaś odpowiedź po prawej stronie. Ponadto archiwariusz podzielił rękopis na 8 części, znacząc liczbę na osobnych stronach, co także umieszczono w edycji.

Oprócz podanych przed chwilą podziałów, w dokumencie odznacza się (widoczny dobrze w spisie treści) podział według treści. Część pierwsza

58 Lietuvos istorijos institutas, sygn. F50-M22/14, 15.

59 A. Katilius, *In memoriam. Leonidas Žilevičius (1929.06.01-2011.09.08)*, „Lietuvos istorijos metraštis” 2012, r. 2, s. 191-194.

(k. 1-20) poświęcona została ogólnemu stanowi diecezji (na przykład wyszczególnieniu wyższego duchowieństwa wraz z jego uposażeniem) szkołom, szpitalom czy klasztorom i ogólnym wielkościom opisującym diecezję i jej podstawy materialne. Część druga (k. 21-38) przybrała już charakter normalnego raportu i poświęcona została kapitule katedralnej żmudzkiej, kościołowi katedralnemu w Worniach i seminarium. Część trzecia, najdłuższa (k. 40-222), poświęcona została 95 parafiom administrowanym przez duchowieństwo diecezjalne (*parafie świeckie*). Parafie zostały w większości ułożone w kolejności alfabetycznej (polskiej) według powiatów: Dorbiany-Żorany – powiat telszewski, Gruździe-Stare Żagory – szawelski, Johaniszkiele-Szadów – upicki (woj. trockie), Andrzejów-Wewirżany – rosiński⁶⁰. Część czwarta (k. 224-248) obejmuje klasztory męskie i żeńskie oraz szpitale rochitów funkcjonujące na terenie diecezji żmudzkiej. Część piąta (k. 252-262) to wspomniane już tabelaryczne podsumowanie przedstawianych danych. Część szósta i ostatnia (k. 263-295) poświęcona jest kościołom leżącym w Kurlandii. Trudno stwierdzić, ilu było autorów prezentowanego tekstu – z pewnością ponad 20. Każdy raport sygnowany był podpisami plebanów i innych księży pracujących w parafii, co świadczy, że były sporządzane w oddaleniu od konsystorza, a następnie przesyłane (zapewne zbiorczo z dekanatów).

Raport dotyczący kurlandzkiej części diecezji inflanckiej został umieszczony w tej samej jednostce archiwalnej, z kontynuowaną paginacją (k. 261-295), i dostępny jest na tym samym mikrofilmie. Rozpoczyna się od adnotacji archiwisty w języku rosyjskim, w której diecezja ta jest nazwana *inflancką w Kurlandii i Semigalii*. Następnie ręką pisarza konsystorskiego wyszczególniono 17 wizytowanych kościołów – nie odnotowano 18. – w Smelinie. Podobnie jak w diecezji żmudzkiej nie podawano przynależności dekanalnej parafii. Nagłówki raportów poświęconych każdej parafii opatrzone są numeracją arabską (1-17). Każdy taki dokument dzieli się – inaczej niż w części poświęconej diecezji żmudzkiej – na 2 części. Pierwsza (*Raport o kościele*) zawiera informacje o świątyni, plebanie, wielkości parafii, statystykach sakramentalnych, innych kościołach i kaplicach oraz szkołach i szpitalach; osobno sporządzana część druga dotyczyła spraw związanych z utrzymaniem parafii: funduszu, wysiewów, danin i powinności, dochodów i wydatków (*ekspensów*).

Inny jednak przyjęto sposób przedstawiania treści. Tekst raportów, który również powstał jako odpowiedź na zadawane w kwestionariuszu

60 Zob. k. 16v, gdzie podana informacja o sposobie uporządkowania raportów nie pokrywa się z rzeczywistością.

pytania, napisany jest w sposób ciągły, z pominięciem pytań. Charakteryzuje go rozbudowana i precyzyjniejsza forma przedstawiania życiorysów księży. Wymaga podkreślenia specyfika tamtejszej diecezji, w której w XVIII w. wciąż obserwowano się zmagania protestantyzmu z katolicyzmem objawiające się w zmianach przynależności świątyń. Niewielkie parafie były pozbawione okręgu i miały charakter personalny, gdzie liczba parafian (określana jako liczba przystępujących do komunii) miała charakter wyłącznie orientacyjny. Za przykład niech posłuży parafia w Szenbergu, w której znajdowało się *około 5000 dusz* i którą uznawano za stosunkowo dużą (9 na 7 mil), co miało być spowodowane lokalizacją na terenach o dużym udziale procentowym protestantów (k. 269). Można się domyslać, że trudno było znaleźć katolicką rodzinę szlachecką, która udostępniłaby kaplicę w swoim dworze lub ufundowała kolejny kościół.

Język polski użyty w raportach żmudzkich jest charakterystyczny dla polszczyzny na Żmudzi. Zawiera sporo naleciałości litewskich, widocznych np. w częstym użyciu imiesłówów czynnych, niekiedy także i słowa kojarzone z językiem rosyjskim (*okrug*). Ze względu na specyfikę języka kościelnego tamtego czasu Czytelnik znajdzie także sporo wyrazów *stricte* łacińskich, które starano się objaśniać w przypisach, oraz te, które zdołano spolszczyć i dostosować do potrzeb języka urzędowego Kościoła. Język używany w raporcie z terenów Kurlandii i Semigalii jest z kolei charakterystyczny dla społeczności niemiecko-polskiej. Teksty sporządzono w języku polskim o różnym poziomie czystości, czego najlepszym przykładem jest raport z Alszwangi pisany przez plebana urodzonego w Mitawie.

Tekst przedstawionych w niniejszej publikacji raportów dotyczących diecezji żmudzkiej nie był dotychczas często wykorzystywany, prawdopodobnie ze względu na trudno dostępne miejsca przechowywania. Korzystali więc z niego historycy litewscy – autor inwentarza archiwalnego zbiorów Žilevičiaus, Algimantas Katilius, w pracy poświęconej sieci klasztornej na Żmudzi⁶¹, a także Liudas Jovaiša w opracowaniach dotyczących dziejów świątyń diecezji żmudzkiej w solidnej serii poświęconej dziedzictwu historii sztuki diecezji żmudzkiej *Lietuvos sakralinė dailė*⁶². Również autor niniejszej edycji, przygotowując równolegle rozprawę doktorską, kilkakrotnie korzystał z omawianych raportów jako cennego źródła

61 A. Katilius, *Žemaičių vyskupijos vyrų vienuolynų tinklas XVIII a. pab.-XX a. pradžioje*, „Bažnyčios istorijos studijos” 2016, t. 8, s. 145-189.

62 *Lietuvos sakralinė dailė*, t. 2: *Šiaulių vyskupija*, d. 1: *Joniškio dekanatas*, kn. 1, Vilnius 2011; kn. 2, Vilnius 2012; kn. 3, Vilnius 2015; t. 2, d. 2: *Šiaulių dekanatas*, kn. 1, Vilnius 2018; kn. 2, Vilnius 2020; kn. 3, Vilnius 2022.

wiadomości o sytuacji (nie tylko ekonomicznej) parafii żmudzkich w ostatnich latach XVIII stulecia⁶³. Co do Raportu poświęconego diecezji inflanckiej – nie znaleźliśmy żadnych opracowań wykorzystujących to źródło.

Prezentowane w niniejszej publikacji źródło zasługuje na udostępnienie szerokiemu gronu badaczy z kilku powodów. Przede wszystkim oryginał przechowywany jest w Petersburgu i udostępniany czytelnikom wyłącznie na, nie zawsze czytelnych, mikrofilmach. Raporty umożliwiają poznanie porozbiorowego stanu Kościoła rzymskokatolickiego na Żmudzi, Kurlandii i Semigalii, nie tylko jego struktur, wyszczególnionych małych świątyń, lecz także podstaw materialnych funkcjonowania duchowieństwa. Bardzo cenne są szczegółowe zestawienia wydatków księży, dające wgląd w kwoty, jakie płacono za świadczone usługi na plebaniach – to pozwala spojrzeć na omawianą problematykę przekrojowo, z wykorzystaniem szerokiego materiału, co nie jest częste w badaniach historycznych. Za wartościowe należy uznać również życiorysy duchownych świeckich, skrzętnie notowane w formularzach dotyczących parafii. Samo źródło też jest wyjątkowe, zupełnie inne niż wizytacje kościelne, które zresztą i tak dla schyłku XVIII stulecia występują na tych terenach tylko szcątkowo i w bardzo dużym rozproszeniu.

Zasady edycji

Metodę pracy nad edytowanym tekstem oparto w głównej mierze na *Instrukcji wydawniczej dla źródeł nowożytnych* autorstwa Kazimierza Lepszego⁶⁴. Ze względu na znaczne skomplikowanie tekstu, który pisany był językiem staropolskim na terenach litewskich, w dodatku z makaronizmami łacińskimi, dokonano modernizacji pisowni mało zrozumiałych wyrazów i interpunkcji zgodnie z aneksem dołączonym do wyżej wymienionej instrukcji. By należycie zobrazować zjawisko, podamy przykłady najczęściej uwspółcześnianych wyrazów. *Świetzki* czy *świetski* zapisano jako *świecki*, podobnie *rozściągłość* jako *rozciągłość*. Wyrazy, w których litera y oznaczała

63 J. Bulak, *Stan parafii*; idem, *Rozwój sieci*; idem, *Koncepcja opracowania inwentarza wizytacji i inwentarza diecezji żmudzkiej do 1845 roku*, „Zapiski Historyczne” 2021, t. 86, z. 4, s. 123-149; idem, *Ekonomiczne aspekty*.

64 K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.*, Warszawa 1953.

przy czytaniu *j*, *ii* lub *ji*, zamieniono tak, by było to czytelne dla współczesnego odbiorcy: *moy* jako *mój* itd. Wyrazy dawniej twarde zmiękczano, np. *bydź* zmieniono na *być*, a *czesnik* na *czeńnik*. Powszechnie wówczas stosowaną literę *x* zastąpiono przez *ks*: *wyexpediowanej* – *wyekspediowanej*, skrót *xdz* zmieniono na *ks.*, *xże* – *książę*, *Xsttwa* – *Księstwa*. W skrótach typu: *JX*, *WJX*, *WJXiędzu* wyjątkowo zdecydowano się pozostawić niezmienny zapis.

Oryginalną pisownię konsekwentnie zachowywano natomiast przy nieskróconych nazwach własnych (miejscowości, instytucje, imiona i nazwiska) w mianowniku i miejscowniku oraz w formach przymiotnikowych. Sporym problemem okazało się ustalenie prawidłowej pisowni nazwisk, dlatego też w przedstawionym tekście również trzymano się wersji występującej w rękopisie, z kolei w przypisach podawano w nawiasach napotkane w źródłach oboczności (np. *Kowbrowicz* (*Kaubrowicz*, *Kanbrowicz*) *Franciszek*). W pisowni oryginalnej pozostawiano także te wyrazy polskie, których zniekształcenia są wybitnym świadectwem myślenia autora w innym języku niż polski (zob. raport z parafii Dweta) oraz te formy, które były powszechnie używane, a dziś już wyszły z użycia (np. miasto *guberskie*, czyli *gubernialne*). Rezygnacja z tych ostatnich znacznie oddaliłaby nas od epoki, w której powstało źródło, a spolszczanie makaronizmów wydaje się zabiegiem przynoszącym szkodę źródłu. Uwzględniono również głosy podkreślające, że edycje źródłowe, w których modernizowana jest pisownia, są nieprzydatne dla językoznawców⁶⁵. Nie zrezygnowano oczywiście z celu nadrzędnego, którym jest czytelność dla Czytelnika z trzeciej dekady XXI wieku. Zrezygnowano jednak w edycji z zaznaczania powszechnie występujących w tekście źródłowym podkreśleń, np. przy wypisywaniu kwot pieniędzy.

W parafiach leżących na północno-wschodnim krańcu diecezji często popełniano błąd, określając je jako położone w Księstwie Żmudzkim, powiecie upickim, a nie: w dawnym województwie trockim, powiecie upickim lub: w Wielkim Księstwie Litewskim, w powiecie upickim (tak w Smilgiach). Błędy te, jak się zdaje, świadczą o braku wiedzy pisarzy konsystorskich i braku gotowych opracowań (map) mogących stanowić

65 [...] Szkoda, że historycy [...] nie doceniają należycie faktu, iż źródła, które są dla nich interesujące ze względów faktograficznych, mogą być zarazem bardzo cenne dla badacza języka, pod warunkiem, że zostaną opublikowane na prawach oryginału, bez dostosowywania ich do współczesnych konwencji i norm ortograficznych (Z. Sawaniewska-Mochowa, *Zapiski domowe biskupa Macieja Wołonczewskiego jako przyczynek do poznania sytuacji społecznej i językowej na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego pod władzą carów*, „Acta Baltico-Slavica” 2013, t. 37, s. 66).

pomoc w tym zakresie. Zaznaczono te błędy w raportach parafii: Ligumy, Poszwityń, Sałaty, umieszczając w odpowiednim miejscu znak [!]. Błędy mogą znajdować się także w sumach kolumn liczb dotyczących uposażenia pieniężnego, zaleca się więc każdorazowe sprawdzanie zgodności sumy przed skorzystaniem z podanego w źródle wyniku.

Tekst opatriono przypisami tekstowymi i rzeczowymi. W pierwszym przypadku zwracano uwagę na niestandardowy zapis, na przykład litery wykraczające poza linię tekstu (*W oryginale litera nadpisana*). Gdy inny zapis obejmował więcej niż jeden wyraz, również wyróżniano to w tekście, zaznaczając początek zakresu znakiem *, a kończąc numerem przypisu. W kilku przypadkach dokonano ujednolicenia zapisu przez rozwinięcie skrótów bez zaznaczania (np. mca → miesiąca).

W przypisach rzeczowych zdecydowano się przybliżyć miejsca i mniej znane terminy, np. z języka łacińskiego, a przede wszystkim na podstawie możliwie najszerzej bazy źródłowej i bibliograficznej objaśnić występujące w źródle osoby. Miejsca (miasta, miasteczka, wsie, sioła) opisywano, podając w przypisie obecną nazwę w języku obowiązującym w państwie, w którym znajduje się miejscowość, oraz nazwę kraju i jednostek administracyjnych (np. Dytkiemy (lit. Didkiemis) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyleński). Przy określaniu okręgów i rejonów posłużono się *Urzędowym wykazem polskich nazw geograficznych świata* wydany przez Główny Urząd Geodezji i Kartografii⁶⁶, w którym odbiega się, niestety, od form używanych w źródłach historycznych, np. podaje się niespotykany w źródłach przymiotnik *telszański* zamiast *telszewski*⁶⁷. W identyfikacji miejsc w okresie przed 1797 r. pomógł *Słownik miejscowości na Żmudzi*, który wydał prof. G. Błaszczuk⁶⁸.

Starano się przybliżyć wszystkie postacie występujące w źródle, choć można zauważyć pewną dysproporcję objętościową. Najobszerniejsze biogramy opracowano dla głównych postaci związanych ze źródłem, a więc księży i zakonników. W pozostałych przypadkach – osób mniej lub bardziej znanych – notki biograficzne są o wiele krótsze. Dla postaci mających wiele życiorysów w literaturze (królów i papieży) zdecydowano się wyłącznie na umieszczenie daty urodzenia i śmierci oraz lat, w których

66 Warszawa 2019.

67 Inne kontrowersyjne formy nazw okręgów i rejonów: tauroski (zamiast taurogowski), możejski (zamiast możejkowski), kretyngański (zamiast kretyngowski), kielmski (zamiast kielmieński).

68 G. Błaszczuk, *Słownik miejscowości na Żmudzi oparty na „Herbarzu szlachty żmudzkiej” (tomy I-VI)*, Warszawa 2024.

pełnili najważniejszą funkcję (np. Batory Stefan – ur. 27 IX 1533 r., król Polski i wielki książę litewski (1576-1586); zm. 12 XII 1586 r.).

Biogramy postaci konstruowano według konkretnego wzoru: Nazwisko + imię (imiona) + herb – data i miejsce urodzenia, edukacja (lata), otrzymane święcenia/profesja (daty + miejsca), funkcje lub miejsca posług (daty roczne); inne funkcje lub zainteresowania, najbardziej znane dzieła, orderzy i odznaczenia; małżeństwo w przypadku osób świeckich; data i miejsce śmierci, miejsce pochówku (bibliografia). Brak określenia (w przypadku księży) ukończonego seminarium oznacza, że studiowali w Worniach, zaś brak określenia szafarza święceń w latach 1778-1797 oznacza bpa Adama Koście.

W przypadku plebanów istotną pomocą były umieszczane w niniejszym raporcie informacje dotyczące przebiegu służby. Źródłem wiedzy na temat duchowieństwa diecezji żmudzkiej schyłku XVIII w. były spisy duchowieństwa zawarte w wydawanym *Directorium horarum canonicarum*, gdzie podawano parafię, w której duchowny pełnił posługę. Niestety, nie udało się dokładnie prześledzić „kariery” u progu XIX w., gdyż dostępne *Directoria* ze spisami księży pochodzą z lat 1809⁶⁹, 1815, 1819-1820, 1822-1825, 1829, 1831⁷⁰, 1833 i dalej z każdego kolejnego roku. Widać zatem, że oparte na tych źródłach biogramy muszą być niepełne dla początku XIX w. Aby pozyskać więcej informacji biograficznych, użyto raportów wizytacyjnych diecezji żmudzkiej sporządzanych w latach 1802-1803⁷¹ oraz 1806⁷². Dzięki umieszczonym tam tabelom można było poznać przybliżony rok urodzenia, święceń prezbiteratu i objęcia beneficjum (*natus* – *ordinatus* – *beneficiatus*). Dokładne dane dotyczące święceń (*ordynacji*) uzyskano z tomu II *Liber ordinatorum seminarium żmudzkiego* z lat 1778-1824⁷³. W przypadku niezgodności dat w biogramach danej osoby przyjęto zasadę, że najbardziej wiarygodne jest pisane w 1. osobie źródło z 1797/1798 r. Informacje z tabel umieszczonych w innych wizytacjach, jeśli przedstawiały sprzeczne dane (np. co do daty ordynacji), nie były brane pod uwagę. Podobnie w wypadku niezgodności pomiędzy liczbami lat podanymi w *Directoriach* a tabelą wizytacji jako bardziej wiarygodną przyjęto wersję przedstawioną

69 *Directoria* żmudzkie z 1787 i 1803 r. zawierały tylko wykaz członków kapituły i wykaz księży zmarłych w poprzednim roku.

70 Zob. także M. Hałaburda, *Diecezja żmudzka w 1830 roku w świetle schematyzmu na 1831 rok* (1). *Schematyzm – edycja źródła*, „Textus et Studia” 2023, nr 2(34), s. 247-289.

71 RGIA, f. 822, op. 12, nr 3577.

72 LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221.

73 LNB, Žemaičių vyskupijos seminarijos dokumentų fondas. XI: Dokumentai apie seminariją, 526.

w wizytacjach⁷⁴. W przypadku ustalania biogramów zakonników pomocne były sporządzane nieregularnie tabele zawierające podstawowe dane z życiorysu (data urodzenia, miejsca edukacji, data wstąpienia do zakonu, miejsca posług). Niestety, wraz z upływem lat malała dokładność wymienianych miejsc i dat, a często informacje z kolejnych tabel wykluczały poprzednie. W takich przypadkach przyjmowano, że sporządzający swój życiorys zakonnik lepiej pamiętał wydarzenia bliższe czasowo, stąd za rozstrzygające każdorazowo uznawano źródło wcześniejsze.

Zupełnie wystarczające, na potrzeby niniejszej publikacji, życiorysy franciszkanów konwentualnych podano w edycji źródłowej pt. *Memoriale fratrum conventualium Vilnensium* autorstwa Dariusza Baronasa⁷⁵. Sporo informacji na temat życiorysów zakonników dostarczył w swoich dziełach Jan Marek Giżycki znany pod pseudonimem „Wołyniak”. Prace, z których korzystano, są szczegółowo wypisane w bibliografii. Niestety, w przypadku dominikanów Giżycki opierał się głównie na *Elenchusach* z 1817, 1824 i 1827 r., gdy większość występujących w Raporcie zakonników już nie żyła⁷⁶. Posiłkowano się więc XIX-wieczną pracą o. Sadoka Barącz OP zawierającą biogramy dominikańskie⁷⁷. Najwięcej danych udało się pozyskać dla członków zakonu braci mniejszych ścisłej obserwacji, czyli bernardynów. Jako że wiele ich klasztorów funkcjonowało w Cesarstwie Rosyjskim, pozostała spora dokumentacja pozwala na prześledzenie losów wielu (mniej więcej 3000) ojców i braci tej gałęzi franciszkanów prowincji litewskiej i litewsko-ruskiej⁷⁸. Literatura opisująca dzieje zakonu bernardynów nie wykorzystywała tych źródeł⁷⁹. Nie udało się natomiast uzyskać prawie żadnych informacji o przebiegu życia podobiskich

74 W *Directoriach* żmudzkich po raz pierwszy przedstawiono liczbę lat, które upłynęły od urodzenia, ordynacji i objęcia beneficjum w 1824 r.

75 Vilniaus Mažesniųjų brolių konventualų memorialas (1702-1832), par. D. Baronas, Vilnius 2020.

76 Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. 1, Kraków 1917.

77 Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów (APPD), sygn. Pr 35 – *Catalogus patrum et fratrum sacri ordinis praedicatorum [...] per fr. Sadocum Barącz OP 1887*.

78 VUB, sygn. F4-(A3830)36412; przykłady kalendarzy z datami śmierci zakonników: LMAVB, sygn. F9-96; VUB, sygn. F5-F32480.

79 H. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3: 1772-1946, Kalwaria Zebrzydowska 1992; J. Kachel, *Bernardyni 1453-2003 kapłani i bracia zakonnicy prowincji polskich oraz kustodii św. Michała na Ukrainie*. Wydanie jubileuszowe, cz. 1: A-C, cz. 2: D-J, cz. 3: K-Ł, cz. 4: M-P, cz. 5: R-T, cz. 6: U-Ż, Warta 2004. Korzystano również z opracowań lokalnych, koncentrujących się na pojedynczych klasztorach, np. J. Fibek, *Wskrzeszenia na pograniczu dwóch światów. Dzieje Kościoła rzymsko-katolickiego w dorzeczu Berezyny i Wiliji w granicach dekanatu dokszyckiego w diecezji witebskiej na Białorusi 1395-2009 r.*, cz. 1 i 2, Nowe Miasto nad Pilicą 2011.

bazylianów. Spisy zakonników nie występują już w późniejszych dostępnych autorowi wizytacjach klasztorów diecezji żmudzkiej.

Do rzadkości należą opracowania biogramów dostępne przede wszystkim w *Polskim słowniku biograficznym* czy innych pomniejszych. Pozostałe informacje odnajdywano w źródłach rozproszonych: aktach wizytacji, inwentarzach itp. W przypadku życiorysów szlachty pomocna była seria *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego*, szczególnie tom dotyczący Księstwa Żmudzkiego⁸⁰. Użyte w biogramach tytuły i godności, a także nazwy funkcji (altarysta, mansjonarz, kapelan, filialista, komendantz itp.) ze względu na skomplikowanie będą wyjaśnione w szerszej pracy poświęconej portretowi zbiorowemu duchowieństwa diecezji żmudzkiej końca XVIII w. Ideą, która nam przyświecała, było dodanie do nieznanego źródła małego słownika biograficznego duchowieństwa posługującego na terenie diecezji żmudzkiej końca XVIII w. Niniejsza publikacja wprowadza więc do obiegu naukowego oparte na źródłach biogramy ok. 350 duchownych świeckich i ok. 200 zakonnych. Dzięki temu czytelnik uzyskuje klarowny obraz Kościoła na Żmudzi, w Kurlandii i Semigalii tuż po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej, a więc u początku okresu niewoli narodowej. Z pewnością będzie to stanowić pomoc przy wszelkiego typu pracach poświęconych dziejom politycznym, granicom administracyjnym, losom duchowieństwa, genealogii, własności ziemskiej, a także życiu codziennemu kleru na przełomie XVIII i XIX w.

Kilkuletnia praca nie przyniosłaby zamierzonych rezultatów, gdyby nie pomoc kilku osób, którym należy w tym miejscu podziękować: Księdzu Profesorowi Janowi Szczepaniakowi za wsparcie udzielone podczas pracy i zachętę do wydania, Doktorowi Domininkasowi Burbie za pomoc w kwerendzie, Michałowi Glatte za współpracę przy kolacjonowaniu tekstu, a Rafałowi Woźniakowi za opracowanie kartograficzne. Największe podziękowania kieruję do Recenzentów – Profesorów Marka Hałaburdy, za wskazówki metodologiczne, oraz Grzegorza Błaszczyka, który szczegółowo prześledził cały tekst publikacji, cierpliwie wskazywał braki i potknięcia, a także dawał wskazówki bibliograficzne, w tym także odnoszące się do jego jeszcze niepublikowanych dzieł.

80 *Urzędnicy*, t. 3.

Słownik skrótów i trudniejszych terminów

ap.	– apyrašas (pol. <i>opis</i>)
audytor/auditor biskupi	– zastępca biskupa
attestatum	– świadectwo, zaświadczenie
b.	– była (pol. <i>jednostka archiwalna</i>)
CM	– Congregatio Presbiterorum Saeculorum Missionis
cura animarum	– łac. opieka (piecza) nad duszami – określenie stosowane wobec świątyni, która pełni funkcję kościoła parafialnego
daw.	– dawniej
EK	– <i>Encyklopedia katolicka</i>
EWJ	– <i>Encyklopedia wiedzy o jezuitach</i>
f.	– fondas/fond (pol. <i>zespół archiwalny</i>)
h.	– herbu
jus collationis	– prawo przydzielania urzędów kościelnych lub beneficjów, stąd: kolator
JKM	– jego królewska mość
JO	– jaśnie oświecony
JP	– jaśnie pan
JW	– jaśnie wielmożny
JX	– jegomość ksiądz
Jmć	– jegomość
In n[umer]ro	– w liczbie
ks.	– ksiądz
latus facit	– całość łącznie czyni
LOrd	– Liber ordinatorum
LSD	– Lietuvos sakralinė dailė (pol. <i>Litewska sztuka sakralna</i>)
mps	– manu propria sua
NS	– novi styli
obwencje	– przychody wynikające z posługi duszpasterskiej
OCarm	– Ordo Carmelitarum

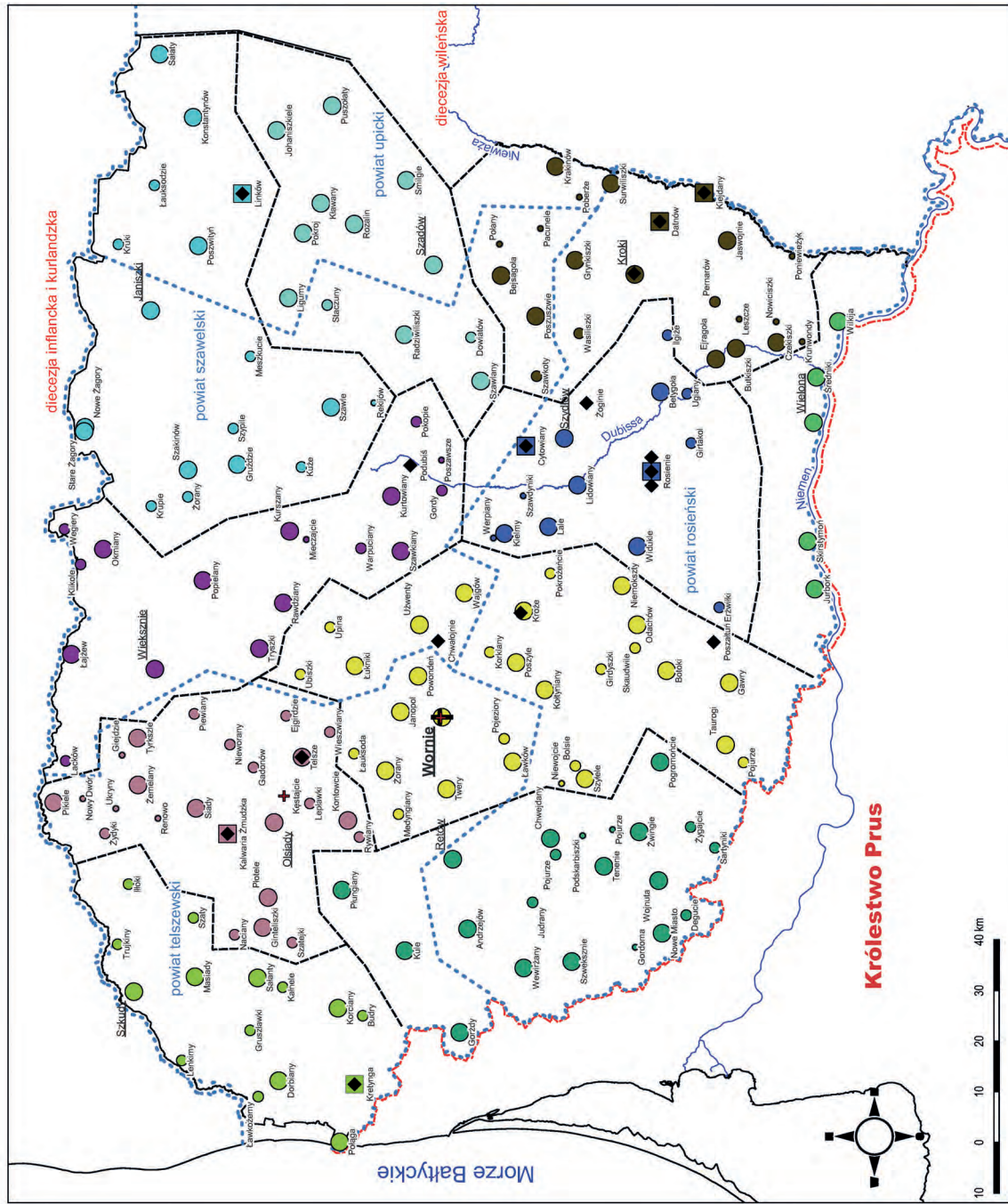
OFM Conv	– Ordo Fratrum Minorum Conventualium
OFM Obs	– Ordo Fratrum Minorum regularis Observantiae
OP	– Ordo praedicatorum
ord.	– <i>ordinatus</i> – wyświęcony
oryg.	– oryginał
OSBM	– Ordo Sancti Basilii Magni
par.	– parafia
posydwować	– posiadać
pow.	– powiat
pp	– papież
prof.	– profesor
PSB	– <i>Polski słownik biograficzny</i>
r.	– roku
RWG	– <i>Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782-1792)</i> – zob. bibliografię
SPTK	– <i>Słownik polskich teologów katolickich</i>
transport lateris	– przeniesienie całości sumy z poprzedniej części
tyt. kan.	– tytuł kanoniczny
VS	– <i>veteris styli</i> – łac. wg starego stylu, tzn. kalendarza gregoriańskiego
VUB	– Vilniaus universiteto biblioteka
W	– wielmożny
wik.	– wikariat
WKL	– Wielkie Księstwo Litewskie
Złp	– złote polskie
zm.	– zmarł(a)
zob.	– zobacz

Diecezja żmudzka w 1797 r.

Skala 1:1 200 000

Legenda

- Rodzaje świątyni
- ✝ katedra
● kościół parafialny
■ parafia zakonna
• filia
◐ kaplica
◆ klasztor
+ szpital
Dekanat
janski
krokowski
olszadzki
retowski
szadowski
szukudzki
szydowski
wiekszienieński
wieloniski
wnioński
Gmnie dekanatów
Granica paristwa
Granica diecezji
Granica powiatów

Diecezja inflancka i kurlandzka w 1797 r.

Skala 1:800 000

Legenda

Rodzaje świątyni

♦ kaplica prywatna

• kaplica

● kościół filialny

● kościół parafialny

Parafia

Alszwanga

Altenburg

Bebra

Berze

Dweta

Ellerna

Engelburg

Goldyni

Iłukszta

Lehnen

Libawa

Łaukiesa

Mitawa

Szenberg

Sehmen

Smelina

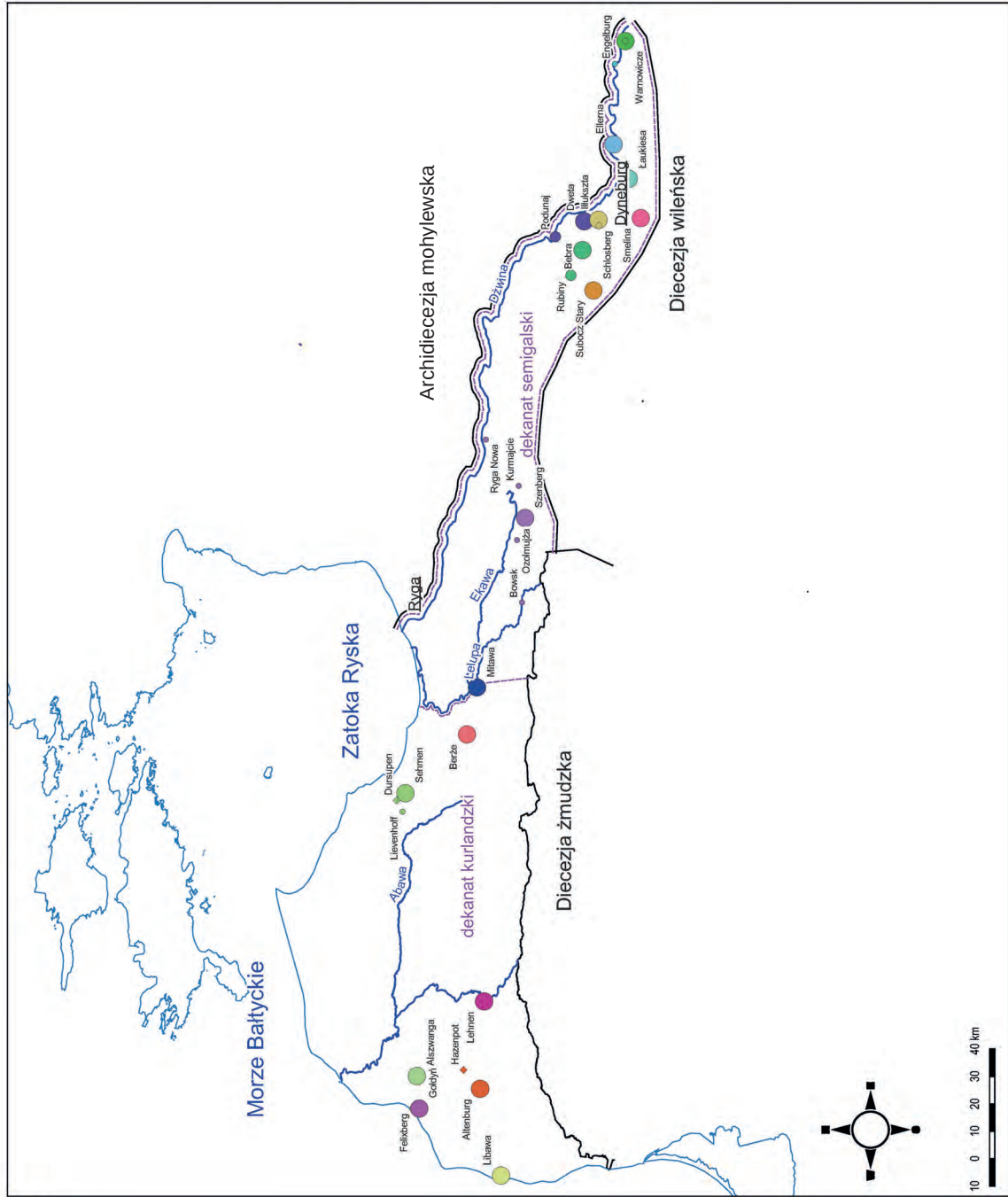
Subocz Stary

Warnowicze

Wierowicze

— Granica diecezji

— Granica dekanatów

10 0 10 20 30 40 km

Vilniaus Universiteto Biblioteka,
sygn. F203-1, k. 71-73.

Nazwa dokumentu: **[Zarządzenie biskupa Jana Stefana Giedroycia z 24 XI 1797 r. dotyczące sporządzenia raportów o stanie diecezji żmudzkiej]**, [w:] Liber processuum comparatus per me Thaddeum Rodowicz commendarium Poszuszwiensem anno D[omi]ni 1770 d[ie] 1 Augusti.

[71]

Ill[ust]res adm[odum] R[eve]r[e]ndi DDni (domini)!

Wydany od jego imperatorskiej mości pana naszego najmiłościwszego ukaz z departamentu monarchicznego Justic Kollegii w celu, iżby stan całego duchowieństwa tak świeckiego, jako i zakonnego z swoimi funduszami i ludnością dostatecznie przez wierne raporta od W[asz]m[os]ć PPw (panów) podane, był monarsze wiadomy, stał się dla mnie obowiązkiem, abym rozsyłając z kancelarii mojej na diecezję treść w punktach z pomienionego ukazu wyjętych i na język polski tłumaczonych, wystawił im nie tylko czułość w dokładnym czystym bez głosów napisaniu – pilność w rzetelnym wszystkiego określeniu, ale oraz za uchybioną rzetelność w dawaniu raportów, czego po ich delikatności spodziewać się bynajmniej nie mogę. Że ukaranie

[71v]

najcięższe w konsystorzu rozciągnięte zostanie na mocy wspomnianego ukazu, ostrzegając niniejszym listem okolnym, wszystkim osobom do tego należeć będzie dawać raporta, donoszę i ogłaszam z miejsc, które są bliższe konsystorza mego, na dzień 15 Xbra (Decembra) – z dalszych zaś na d[zień] 20 tegoż miesiąca odesłane do kancelarii konsystorza mego być powinny.

Osoby w kapitule żmudzkiej prelaturę lub kanonię mające, a przy niej osobne beneficjum posiadające w udzielnym raporcie opisanie funduszu prelatury lub kanonii, a w osobnym probostwa plebanii lub innego beneficjum servatis servandis podać są obowiązani.

Księża altaryści, czyli vicarii perpetui, którzy są zaprzysięgli, czy to przy parafialnych żyjący kościołach, czyli w osobnym mieszkający kościółku w parafii mają swoje raporta z plebanami pisać razem na jednym papierze i wyraziwszy fundusz oraz dochód swój roczny, podpisać się na nim pospołu.

Vicarii temporanei i filialiści jako niezajęci funduszem stałym nie są obowiązani do raportu plebańskiego podpisywać się, ale pleban imiona, nazwiska, miejsce edukowania się duchownego i sposób ich życia w swoim raporcie opisze. Pro norma egzemplarz parafii kołtyniańskiej przylączy się.

Niech się żaden z WmPPw nieodciąga z przesłaniem odpowiedzi, czyli raportu. Inaczej bowiem karze ulegnie. A jeśli kto po upłynnionym ostatnim terminie wyżej wyrażonym ony nadeśle zapewna od tego albo z trudnością przyjęty, albo odrzucony jako już opóźniony zostanie raport.

W którejkolwiek parafii znajduje się klasztor lub szkoły albo szpital, zaleca się JXiędzu plebanowi miejscowemu, aby komunikował i posłał idące kursorią pisma tym osobom, które obowiązane są do dania na nie odpowiedzi wedle punktów z Departamentu Monarchicznego wydanych. JXXa plebani odleglejsi, dla oszczędzenia swych posłańców do Olsiad¹, mogą się we trzech lub więcej zmówiwszy, przez jednego skutecznie tę pomyłkę.

Żeby od JXX dziekanów i plebanów rychlej obeszła kursoria i więcej czasu było każdemu do napisania raportów – niech na ten raz posle każdy konnego, a przynajmniej zdrowego, nie kalekę, z listem niniejszym. Obowiązuję

[72]

Wm PPw do pilnej egzekucji wszystkiego. Zostając paterno attactu². 1797 Novembra 24 z Olsiad.

Stephanus³ Princeps Eppus mp

1 Olsiady (lit. Alsėdžiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. pługiański.

2 Łac. w ojcowskim objęciu.

3 Giedroyć Jan Stefan – ur. 2 II 1730 r. w Giedroyciach, ukończył seminarium w Wilnie, ord. 1 XI 1752 r. tamże, kanonik wileński (od 1755), doktor teologii (1763), biskup tytularny Verinopolis (od 1763) i sufragan białoruski (1763-1765), biskup inflancki (1764-1778), proboszcz kapituły wileńskiej (1768), biskup żmudzki (od 30 III 1778 r.);

Tłumaczenie

Kapitułę jak najjaśniej opisać tak co do osób ją składających, jako i funduszów bądź w sumach, domach lub dobrach.

Również wszyscy prałaci, kanonicy z imienia, przezwiska, urzędu, dekoracji, dochodów aktualnych przebywania w kraju lub nie i za czym pozwoleniem, oznaczeni być powinni.

Które i gdzie są sytuowane osobno w każdej diecezji kościoły katedralne kolegiackie i parafialne. Tudzież seminaria, akademie, szkoły publiczne lub szkółki parafialne czy przez osobno płatnych profesorów, czy przez klasztory zawiadywane, jaka gdzie liczba profesorów, seminarzystów, studentów i jaki rodzaj nauki te wszystkie artykuły co do imion, miejsc, rodzajów funduszów jak najjaśniej powinny być wyszczególnione.

Jakie w każdej diecezji szpitale, jaka w nich chorych lub starych liczba, jaka wygoda czy apteka, felczer lub doktor utrzymywany? Gdzie tylko są fundacje szpitalów, fundusze dla nich bądź w sumach, domach lub dobrach przeznaczone powinny być jak najjaśniej wyszczególnione i każdy bądź klasztor, bądź pleban, bądź jakiegokolwiek rodzaju fundacja mająca obowiązek utrzymywać szpital każdy z administratorów powinien, ręką własną podpisawszy raport, oznaczyć w nim fundusze aktualne i dochody.

Które są parafie przez świeckich księży utrzymywane, jak się każda z nich i pleban nazywa, wiele tam utrzymuje do swojej pomocy księży, jaka rozległość parafii i wiele na Wielkanoc komunikujących? Czy pleban jedną tylko ma plebanię lub więcej, czy zawsze w niej przytomny, a jeżeli nie, czy ma na to od biskupa pozwolenie? Jaki ma dochód i rodzaj onego? Jak dawno plebanem? Gdzie do duchowieństwa ściągające się nauki odprawował? Czy ma atestatum odprawionego egzaminu i przez które stopnie urzędowania duchownego przechodząc, doszedł do plebanii?

Pomimo zwyż nominowanych księży ma być dana jeszcze z każdej diecezji wiadomość o każdym w szczególności kapłanie lub kleryku świeckim

[72v]

na kapelaniach, przy biskupach, na funkcjach lub też bez funkcji spokojnie żyjących.

Które są w diecezji opactwa świeckie, jak się nazywa opat, jakie ma obowiązki, gdzie przebywa, jakie ma aktualne roczne dochody, jakie ma fun-

kawaler Orderu Orła Białego i Orderu św. Stanisława (1766); autor *Kazania na konsekracji* [...] *xiędza Ignacego Jakuba Massalskiego biskupa wileńskiego* (1762); zm. 23 III 1803 r. w Olsiadach, pochowany w katedrze w Worniach (LVIA, f. 669, ap. 48, b. 479, k. 44 – zawiadomienie o śmierci; T. Kasabuła, *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin 1998, s. 154-156; T. Turkowski, *Giedroyc Jan Stefan*, PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 427-428).

dusze do opactwa bądź w sumach, domach lub wsiach, które wymienione być powinny co do quantum⁴ i ilości dusz.

Wszystkie kommunitates, opactwa klaustralne, zakony etc. Obojej płci etc. Jako oddzielone od świeckich księży na dwie dzielą się części.

1. Zakony, które z jałmużny żyją, opiszą tylko miejsce, gdzie ich są klasztory, jaka w każdym liczba zakonników, którzy są emeryci, kapłani, klerycy, gdzie nowicjat i wiele w nim nowicjuszków. Nieprzytomnego w klasztorze zakonnika opiszą, gdzie się znajduje i za czym pozwoleniem. Dodadzą oraz czy się klasztor zatrudnia cura animarum i jeżeli kościół jest w dobrym stanie.
2. Inni zaś opaci klaustralni, kommunitates, czyli zakony, wzwyż dopiero wyrzeczonym sposobem opisać powinni stan każdego klasztoru, a przy tym dołączyć, czy mają parafie i wiele mają rocznego dochodu. Jakie są ich aktualne fundusze bądź w sumach, domach, wsiach wiele u kogo sumy i wiele w której wsi dusz, każdy przełożony klasztoru lub przełożona w asystencji dwóch pierwszych po nim urzędników z wyszczególnieniem dopiero rzeczonych okoliczności podpisać ma raport. Przełożone zaś zakonnice podpiszą z zawiadującym ekonomem lub komisarzem dóbr.

Zgoda każdy duchowny bądź świecki, bądź zakonny, każdy kościół, kaplica i pia loca⁵ z ich funduszami, tudzież jeżeli są gdzie jakie fabryki lub drukarnie, jedno oznaczone być powinny dla dokładnej wiadomości Departamentu.

Każdy raport mający być przesłany biskupowi powinien być, od kogo należeć będzie, podpisany, a ten zweryfikowawszy biskup, gdy dostrzeże w nim fałsz lub omyłkę w niewyszczególnieniu jasnym którego artykułu, zwróci naówczas przesyłającej osobie lub klasztorowi takowy raport i żądać będzie drugiego, a tymczasem nakaże powrót ekspensy z posyłek na ten koniec podjęty.

[73]

Uwiadomi arcybiskup i biskup wszystkich diecezji swojej duchownych, iż w przypadku gdyby jaki fałszywy okazał się raport podpisany, bądź przez kapitulnych kanoników plebanów, klasztory, zgoda przez tych, którzy zawiadują dochodami, natychmiast podpisujący niedoskonale lub też niepodający raportów karani będą od swoich biskupów podług praw. W Departament jako najusilniej zaleca arcybiskupom i biskupom w przypadku

4 Łac. liczby, sumy, ilości.

5 Łac. miejsca święte.

czyjej nieprzytomności w kraju, na ich miejscu zatrudniający się urządzeniem podpiszą raporta.

Poddane także być powinny raporta, wiele w tym roku w każdej parafii ochrzczonych, zaślubionych i zmarłych. Wszystkie takowe raporta, skoro odejdą, do biskupa każdej diecezji natychmiast też do Departamentu in originalibus⁶ przesłane być powinny pod numerami, których porządek zaczynać się powinien od duchowieństwa świeckiego, a porządkiem postępując, podług okrugów kończyć się na zakonnikach⁷.

6 Łac. w oryginałach.

7 Po tym obwieszczeniu następuje *Norma* wyjęta z parafii kołtyniańskiej, która jest tożsama z tą umieszczoną w niniejszej publikacji, z wyjątkiem liczb ochrzczonych, zmarłych i zaślubionych par, co spowodowane było podaniem stanu z około połowy roku (k. 73-73v).

Diecezja żmudzka

RGIA, f. 822, v. 12, nr 3576

[1]

Епископъ
Капитуль
Кафедра
Семинарі

[2]

Do Departamentu Monarchicznego Justic Collegii po odpisaniu na punkt pierwszy z tegoż Departamentu przysłany, a do samych biskupów diecezjalnych zastosowany. Na dalsze punkta całej diecezji stan zajmujące od książećcia Giedroycia biskupa żmudzkiego odpowiedź

2. Jacy są w diecezji każdego biskupa inni jeszcze biskupi?

Prócz mnie, diecezjalnego biskupa żmudzkiego w podeszłym wieku i w dobrym zdrowiu zostającego, jest drugi biskup, Józef Arnolf książe Giedroyc⁸, biskup ortozjeński, kawaler Orderu św. Stanisława, mój ko-

8 Giedroyc Józef Arnulf – ur. w 1754 r. w Kossakowszczyźnie-Giedroyciach, kształcił się w seminarium w Wilnie (1775-1781), przyjmował wszystkie święcenia w Worniach, I tonsura i cztery święcenia niższe 29 X 1780, subdiakon 31 XII 1780, diakonat 5 I 1781, prezbiterat 14 I 1781, kanonik inflancki (od ok. 1781), pleban w Łajżewie (1781-1803), studiował w Rzymie (1781-1785), następnie podróżował po Italii, Francji, Holandii i Niemczech, członek kapituły żmudzkiej (od 1786), prałat archidiakon (od 1788), bp tytularny ortozjański i koadiutor z prawem następstwa bpa żmudzkiego, swojego stryja Jana Stefana Giedroycia (1790-1802), od 1801 r. przejął rządy w diecezji z powodu choroby stryja, ordynariusz żmudzki (od 1803), członek Towarzystwa Biblijnego w Petersburgu (1813-1816); kawaler Orderu św. Stanisława (ok. 1789), otrzymał krzyż

adiutor, czyli za życia mojego pomocnik pracy, a po wyjściu moim prawy następca biskup żmudzki, który z nauki prawa kanonicznego biskupem starością zmordowanym dla dogodnego sobie powierzonej trzody urządzania pozwalającego mężów cnotą i nauką znakomitych za pomocniki, czyli koadiutory, dobierać jest ode mnie wybranym, a za przywilejem i nominacją najjaśniejszego króla polskiego Stanisława Augusta w roku 1790 miesiąca [Decem]bra 4 dnia danym i za uczynioną od tegoż króla jegomości do stolicy apostolskiej prośbą, bullą od Piusa VI° uzyskaną jest przypuszczonym przysięgłym, instalowanym posesjonowanym biskupem koadiutorem żmudzkiem.

Jest także trzeci biskup – Adam Kościa¹⁰ biskup dyokleński, kawaler Orderu św. Stanisława

[2v]

lub infułaci:

Dwóch jest infułatów. Pierwszym Szymon książę Giedroyć proboszcz infułat szydłowski¹¹, nominat sufragana żmudzki, kawaler Orderu

diamantowy od Katarzyny II (1795), zasłużony na niwie oświatowej i dobroczynnej, autor i wydawca przekładu na język żmudzki Nowego Testamentu; zm. 5 VII 1838 r. w Olsiadach, pochowany w Worniach (LNB, LOrd, k. 2, 4v; *Directorium Żmudź* 1839; M. Godlewski, *Giedroyć Józef Arnulf*, PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 428; A. Prašmantaitė, *op. cit.*; J. Skarbek, *Giedroyć Józef Arnulf*, EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 1060-1061; J. Zbudniewek, *Giedroyć Józef Arnulf*, SPTK, t. 1, Warszawa 1981, s. 523).

9 Pius VI pp – właśc. Gian Angelo Braschi, ur. 25 XII 1717 w Cesenie, papież (15 II 1775-1799); zm. 29 VIII 1799 w Walencji (Z. Zieliński, *Pius VI*, EK, t. 15, Lublin 2011, kol. 749-750).

10 Kościa Adam Józef – ur. 3 II 1731 r. w Wierzchowie, wstąpił do jezuitów (14 VIII 1747 r. w Krakowie), profesor retoryki w Brześciu Litewskim, wystąpił z zakonu (VIII 1762), kapelan bpa wileńskiego Ignacego Massalskiego, audytor bpa inflanckiego Jana Stefana Giedroycia, pleban w Kossowie (diec. wileńska), kanonik i oficer żmudzki (od 1778), pleban w Masiadach (1779-?), biskup tytularny dyokleński (od 1792), kanonik inflancki, pleban w Janiskach (1789-1801); uzyskał doktorat obojga praw na Akademii Wileńskiej (przed 1797); zm. w 1801 r. (LVIA, f. 669, ap. 2, b. 712, k. 111; EWJ, s. 310; L. Jovaiša, *LSD II*, cz. 1, t. 1, s. 251; V. Juzumas, *Žemaičių vyskupijos aprašymas*, sud. M. Paknys, Varniai 2013, s. 133-134; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000, kol. 218; M. Wołonczewski, *Biskupstwo*, s. 117).

11 Giedroyć Szymon Michał – ur. 30 X 1764 r. w Wilkiskach, uczył się w seminarium w Worniach, następnie w Warszawie, ord. w 1786 r. tamże, posługiwał w nuncjaturze w Warszawie, pleban w Krokach (ok. 1789-1796), proboszcz infułat w Szydłowie (ok. 1796-3 XI 1838), uzyskał doktorat na Uniwersytecie Wileńskim (1798), proboszcz w Wielonie (ok. 1800-po 1806) proboszcz prałat kapituły żmudzkiej (ok. 1800-?), sufragana-nominat (przed 1803-?), a potem sufragana diecezji żmudzkiej (przed 1815-1838), członek Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego w Petersburgu (III przed 1809-po 1825, I (przewodniczący) 1829-1832), biskup tytularny adramiteński (od 1812), ko-

św. Stanisława. Drugim infułatem jest ksiądz Marcin Straszewicz¹² proboszcz infułat szkudzki, kawaler Orderu św. Stanisława.

Nie przepominając i tych, którzy z cudzych krajów lub innych diecezji przeniósłszy się, żyją, żadnym obowiązkiem nie będąc zajęci, i wszystkich takowych księży z imienia, przezwiska i godności oznaczyć, jako też miejsce, w którym zostają i za czym pozwoleniem tam bawią się.

W całej mojej diecezji z cudzych krajów żadnego nie ma księdza przybyłego, nawet z diecezji cudzej, bez urzędu, nieczynnego. Bowiem ile ma diecezja żmudzka kapłanów, wszyscy są funkcjami stanowi swojemu przyzwoitymi zajęci i moją dyspozycją do miejsc przywiązani.

3. Kapitułę jak najjaśniej opisać, tak co do osób ją składających...

Żmudzka kapituła składa się z sześciu prałatów, to jest z archidiakona, z proboszcza, z dziekana, z kustosa, ze scholastyka i z kantora oraz z siedmiu kanoników.

...jako i funduszem bądź w sumach, domach lub dobrach sposobem, jak się wyżej o biskupach powiedziało.

Trzynastcie osób w ogół wzięte kapitułę żmudzką składające

[3]

mają intraty roczne z sum kapitałnych w liczbie złotych polskich 40276, rubli 347 kopiejek 37. Ze wsiów funduszowych kapitułnych, składających się z dusz męskich 96, żeńskich 112, po odtrąceniu opłaty na podatki skarbowe według abiuraty, czyli inwentarzem zaprzysiężonych, rubli 543

adiutor bpa Józefa Arnulfa Giedroycia (od 1829), administrator diecezji telszewskiej (1838-1844); kawaler orderów św. Stanisława I klasy (przed 1797) i św. Anny I klasy (przed 1833) z cesarską koroną (ok. 1834); zm. 7 VIII 1844 w Olsiadach (LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 317, 364; LMAVB, sygn. F268-252, k. 1; *Directorium Żmudź* 1803, 1809, 1815, 1820, 1822-1825, 1829, 1831, 1833, 1834-1845; M. Godlewski, *Giedroyc Szymon Michał*, PSB, t. 7, Kraków 1948, s. 433-434; J. Skarbek, *Giedroyc Szymon Michał*, EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 1062).

12 Straszewicz Marcin Paweł – ur. ok. 1732 r., ord. ok. 1761 r., kapelan bpa Antoniego Tyszkiewicza (ok. 1761-1762), proboszcz infułat w Szkudach (1762-ok. 1810), pleban w Rogowie w diecezji wileńskiej (przed 1779-?) kanonik żmudzki (przed 1779) i infancki (przed 1778), koadiutor trzeciej kanonii katedry żmudzkiej (przed 1797-przed 1803), surogat (przed 1778-?) i asesor konsystorza żmudzkiego (przed 1797-?), wikariusz generalny żmudzki (ok. 1800-?), prowizor seminarium żmudzkiego (ok. 1803-?); kawaler Orderu św. Stanisława; zm. ok. 1810 r. (LVIA, f. 669, ap. 2, b. 221, k. 260, 652; LVIA, f. 669, ap. 2, b. 705, k. 13; LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 330, k. 13a; LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 468, k. 41; *Directorium Żmudź* 1803, 1809).

Streszczenie

Raporty dotyczące diecezji żmudzkiej i inflanckiej z końca XVIII wieku

Publikacja jest edycją źródłową raportów sporządzanych przez władze kościelne i wysyłanych niedługo po III rozbiórze Rzeczypospolitej do Departamentu spraw rzymskokatolickich przy Justickolegium w Petersburgu. To z tej instytucji w drugiej połowie 1797 r. wyszło skierowane do biskupów w Rosji zarządzenie, aby do końca grudnia sporządzić raporty opisujące stan diecezji. W niniejszej publikacji prezentujemy dwa z nich, obejmujące diecezje żmudzką i inflancką, a właściwie kurlandzką część tej ostatniej, która nie weszła w skład archidiecezji mohylowskiej.

Obecny stan wiedzy nie pozwala prześledzić dokładnie, jak kształtował się system wizytacji i raportowania w Kościele katolickim tuż po 1795 r. Kwestie te wymagają szerszych badań, wykraczających poza tę publikację.

Publikacja składa się ze wstępu przedstawiającego dzieje diecezji żmudzkiej i inflanckiej, co ma pozwolić na osadzenie w kontekście materiałów źródłowych. Właściwy tekst prezentowanego tutaj raportu poprzedzono tekstem zarządzenia biskupa Jana Stefana Giedroycia dotyczącego sporządzenia raportów o stanie diecezji żmudzkiej z 24 XI 1797 r. Prezentowany w niniejszej publikacji Raport dotyczący diecezji żmudzkiej i inflanckiej nie posiada tytułu. W adnotacji z końca XVIII w., zawartej na pierwszej stronie, poinformowano, że jest to odpowiedź biskupa żmudzkiego na pytania zadane w przysłanym piśmie od Justickolegium. Prezentowane źródło w treści jest zbliżone do przeprowadzanych odgórnie przez władze kościelne akt wizytacji. Omawia się w nim: przynależność administracyjną parafii (państwową, bez dekanalnej), jej wielkość (rozciągłość) i liczebność przystępujących do komunii (komunikujących), świątynie zlokalizowane w okręgu parafialnym oraz posługujących w nich księży. Poza tymi ogólnymi informacjami dotyczącymi parafii wiele uwagi

poświęca się w raporcie sytuacji duchowieństwa – bada się ścieżki kariery, wykształcenie, analizuje wielkość dochodu i jego źródła. Uwzględnia się też ujęcie ilościowe ochrzczonych, zaślubionych i zmarłych, podaje się informacje na temat szkolnictwa publicznego i parafialnego, seminarium i wykładanych w tych miejscach przedmiotów.

Całość Raportu dotyczącego obu diecezji liczy 295 kart, czyli 590 stron, z których jedynie 492 są zapisane. Raport na temat diecezji żmudzkiej zawarty został na kartach 1-262, przy czym karty 1-248 zawierają pisemne odpowiedzi na pytania zadane przez Justickolegium, a karty 249-262 stanowią sumaryczny dodatek do przedstawianych treści, w którym zawarto tabelaryczne podsumowanie wyszczególnionych wcześniej danych, co dało asumpt do pominięcia tej części w druku. Wszystkie informacje zaprezentowano w formie pytanie-odpowiedź. Ponadto archiwariusz podzielił rękopis na 8 części, znacząc liczbę na osobnych stronach, co także umieszczono w edycji.

Daje się zauważyć także podział według treści. Część pierwsza (k. 1-20) poświęcona została ogólnemu stanowi diecezji (na przykład wyszczególnieniu wyższego duchowieństwa wraz z jego uposażeniem), szkołom, szpitalom czy klasztorom i ogólnym wielkościom opisującym diecezję i jej podstawy materialne. Część druga (k. 21-38) przybrała już charakter normalnego raportu i dotyczy kapituły katedralnej żmudzkiej, kościoła katedralnego w Worniach i seminarium. Część trzecia, najdłuższa (k. 40-222), poświęcona została 95 parafiom administrowanym przez duchowieństwo diecezjalne (parafie świeckie). Parafie zostały w większości ułożone w kolejności alfabetycznej (polskiej) według powiatów: Dorbiany-Żorany – powiat telszewski, Gruździe-Stare Żagory – szawelski, Johaniszkiele-Szadów – upicki (woj. trockie), Andrzejów-Wewirżany – rosieński. Część czwarta (k. 224-248) obejmuje klasztory męskie i żeńskie oraz szpitale rochitów funkcjonujące na terenie diecezji żmudzkiej. Część piąta (k. 252-262) to wspomniane już tabelaryczne podsumowanie przedstawianych danych. Część szósta i ostatnia (k. 263-295) poświęcona jest kościołom leżącym w Kurlandii. Trudno stwierdzić, ilu było autorów prezentowanego tekstu – z pewnością kilkudziesięciu. Każdy raport sygnowany był podpisami plebanów i innych księży pracujących w parafii, co świadczy, że prawdopodobnie były sporządzane w oddaleniu od konsystorza, a następnie przesyłane (zapewne zbiorczo z dekanatów).

Raport dotyczący kurlandzkiej części diecezji inflanckiej został umieszczony w tej samej jednostce archiwalnej, z kontynuowaną paginacją (k. 261-295), i dostępny jest na tym samym mikrofilmie. Rozpoczyna się od adnotacji archiwisty w języku rosyjskim, w której diecezja ta jest

nazwana inflancką w Kurlandii i Semigalii. Następnie ręką pisarza konsystorskiego wyszczególniono 17 opisywanych kościołów – nie odnotowano 18. – w Smelinie. Podobnie jak w diecezji żmudzkiej nie podawano przynależności dekanalnej parafii. Nagłówki raportów poświęconych każdej parafii opatrzone są numeracją arabską (1-17). Każdy taki dokument dzieli się – inaczej niż w części poświęconej diecezji żmudzkiej – na 2 części. Pierwsza (Raport o kościele) zawiera informacje o świątyni, plebanie, wielkości parafii, statystykach sakramentalnych, innych kościołach i kaplicach oraz szkołach i szpitalach; osobno sporządzana część druga dotyczy spraw związanych z utrzymaniem parafii: funduszu, wysiewów, danin i powinności, dochodów i wydatków (ekspensów).

Metodę pracy nad edytowanym tekstem oparto w głównej mierze na *Instrukcji wydawniczej dla źródeł nowożytnych od XVI w. do poł. XIX w.* autorstwa Kazimierza Lepszego. Ze względu na znaczne skomplikowanie tekstu, który pisany był językiem staropolskim na terenach litewskich, w dodatku z makaronizmami łacińskimi, dokonano modernizacji pisowni mało zrozumiałych wyrazów i interpunkcji zgodnie z aneksem dołączonym do wyżej wymienionej instrukcji. Oryginalną pisownię konsekwentnie zachowywano natomiast przy nieskróconych nazwach własnych (miejscowości, instytucje, imiona i nazwiska) w mianowniku i miejscowniku oraz w formach przymiotnikowych. Sporym problemem okazało się ustalenie prawidłowej pisowni nazwisk, dlatego też w przedstawionym tekście również trzymano się wersji występującej w rękopisie, z kolei w przypisach podawano w nawiasach napotkane w źródłach oboczności. Tekst opatrzone przypisami tekstowymi i rzeczowymi. Starano się przybliżyć wszystkie postaci występujące w źródle, choć można zauważyć pewną dysproporcję objętościową. Najobszerniejsze biogramy opracowano dla głównych postaci związanych ze źródłem, a więc księży i zakonników. W pozostałych przypadkach – osób mniej lub bardziej znanych – notki biograficzne są o wiele krótsze.

W przypisach rzeczowych zdecydowano się przybliżyć miejsca i mniej znane terminy, np. z języka łacińskiego, a przede wszystkim na podstawie możliwie najszerzej bazy źródłowej i bibliograficznej objaśnić występujące w źródle osoby. Miejsca (miasta, miasteczka, wsie, sioła) opisywano, podając w przypisie obecną nazwę w języku obowiązującym w państwie, w którym znajduje się miejscowość, oraz nazwę kraju i jednostek administracyjnych.

Prezentowane w niniejszej publikacji źródło zasługuje na udostępnienie szerokiemu gronu badaczy z kilku powodów. Przede wszystkim oryginał przechowywany jest w Petersburgu i udostępniany czytelnikom

wyłącznie na nie zawsze czytelnych mikrofilmach. Raporty umożliwiają poznanie porozbiorowego stanu Kościoła rzymskokatolickiego na Żmudzi, Kurlandii i Semigalii, nie tylko jego struktur, wyszczególnionych małych świątyń, ale też podstaw materialnych funkcjonowania duchowieństwa. Bardzo cenne są szczegółowe zestawienia wydatków księży, dające wgląd w kwoty, jakie płacono za świadczone usługi na plebaniach – to pozwala spojrzeć na omawianą problematykę przekrojowo, z wykorzystaniem szerokiego materiału, co nie jest częste w badaniach historycznych. Jako wartościowe należy uznać również życiorysy duchownych świeckich, skrzętnie notowane w formularzach dotyczących parafii. Samo źródło też jest wyjątkowe, zupełnie inne niż wizytacje kościelne, które zresztą i tak dla schyłku XVIII stulecia występują na tych terenach tylko szczątkowo i w bardzo dużym rozproszeniu.

Słowa kluczowe: diecezja żmudzka, Żmudź, diecezja inflancka, Kurlandia, Justickolegium, Jan Stefan Giedroyć, raport, duchowieństwo

Bibliografia

Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów (APPD)

sygn. Pr 35 – Catalogus patrum et fratrum sacri ordinis praedicatorum in Polonia, Russia et Magno Ducatu Lithuaniae mortuorum conscriptus per fr. Sadocum Barącz OP 1887.

sygn. S12/67b – R. Świętochowski OP, *Słownik biograficzny oo. dominikanów w Polsce*, t. 2, Kraków 1978 [mps].

Archiwum xx. Misjonarzy w Krakowie na Stradomiu (AMS)

sygn. III/4/a-f – Spisy zmarłych misjonarzy w 1. poł. XIX w.

sygn. IV/I.1 – Cathalogus domorum congreg. missionis ab a. 1625 et personarum provinciae Poloniae ab a. 1686.

sygn. IV/I.9 – Spis misjonarzy 1692-1811.

Archiwum Instytutu Wydawniczego Księży Misjonarzy „Nasza Przyszłość” w Krakowie (ANP)

sygn. I-o6-184 – ks. Alfons Schletz, *Słownik bio-bibliograficzny zgromadzenia misji w Polsce*, cz. 1, Kraków 1965.

sygn. V-4 – [S.E. Chodakowska], *Katalog zmarłych misjonarzy w Polsce (1653-1919)*.

Biblioteka Czartoryskich (BCz)

sygn. 739 IV Rkps – Tomus VI. Miscellanea Ecclesiastica a 4 Januarii 1780 ad 24 Septembris 1787.

Biblioteka Jagiellońska (BJ)

rkps 6242 III – Compendium iurium, documentorum conventus Carolstadiensis ad s. Virginem Mariam Annuntiatam et s. patrem Franciscum conf. Fratrum Minorum Observantium sub guardianatu [...] Erasmi Kniski in sequentes fasciculos dispositum anno Domini 1769.

rkps 6244 III – Liber diarii compactus pro inserendis rebus dignis notatu in conventu Carolstadiensi [...] anno Domini 1764 die 12 Septem[bris] sub gvardian[a]tu p[atris] Erasmi Kniski.

Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas (KAKA)

- sygn. 5 – dokumenty kapituły żmudzkiej (inwentarze dóbr) z lat 1698-1798.
sygn. 46 – inwentarz podawczy altarii radziwiliskiej z 1830 r.
sygn. 51 – Inventarium Szydłoviensis praepositurae anno Dni 1767 et 1796.
sygn. 136 – Akta wizytacji diecezji żmudzkiej z XVII i XVIII w.

Lietuvos istorijos institutas

- sygn. F50-M22/14, 15 – mikrofilmy Raportów z 1798 r. pochodzące z RGIA,
f. 822, ap. 12, nr 3576.

Lietuvos mokslų akademijos biblioteka / Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk (LMAVB)

- sygn. F9-96 – Elenchus Fratrum Mortuorum Cura Magistri Novitiorum RPrs Camilli Hryniewicz, labore autem Fratrum Novitiorum Fris Titi Dowgird et Fris Stanislai Bukowski Anno Domini 1861 Mensis Martii 24 die diligenter conscriptus.
- sygn. F9-1840 – Catalogus Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum in Provincia Litvana ab erectione ejusdem Anno Domini 1736 conscriptus. 1736-1828.
- sygn. F39-107 – Wizytacje Kościoła i klasztoru kretyngowskiego z lat 1827-1831.
- sygn. F43-3690 – Metryka święceń dominikanów prowincji litewskiej z XVIII w.
- sygn. F43-3702 – Wiadomość o nowicjacie i naukach w prowincji litewskiej zakonu kaznodziejskiego dana roku 1804 na rok 1805.
- sygn. F268-252 – Inwentarz probostwa szydłowskiego godnością infułacyi zaszczyconego, po postąpieniu jaśnie oświeconego księcia Szymona Michała Giedroycia biskupa adramiteńskiego [...] ostatniego bezpośredniego infułata proboszcza szydłowskiego na rządy diecezji żmudzkiej wspólnie z otrzymaniem w swoje władanie dóbr stołowych biskupstwa żmudzkiego i koadjutorskich tegoż biskupstwa, przy podaniu takowego kościoła szydłowskiego z woli najwyższej Jaśnie Wielmożnemu jegomości księdzu Janowi Chryzostomowi Gintylli infułatowi proboszczowi szydłowskiemu członkowi 3mu rzymskokatolickiego Duchownego Kolegium kanonikowi żmudzkiemu s. teologii doktorowi [...] wskutek ukazu rzymskokatolickiego Duchownego Kolegium z dnia 3 listopada roku 1838 za n. 2.533 przez delegowanego księdza Józefa Bowkiewiczza kanonika wileńskiego przy dwóch członkach kapituły żmudzkiej w roku 1839 stycznia 31 dnia sporządzony.

Indeks geograficzny

Nazwy miejscowości z przypisów bez objaśnień.

- Abele (lit. Obeliai) – obecnie: Litwa, okr. poniewieski, rej. rakiszecki 502
- Aleksandria (lit. Aleksandrija) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki 161, 481
- Alschwangen, Alszwanga (łot. Alsunga) – obecnie: Łotwa, nov. Kuldīga, pag. Alsungas 23, 456
- Altbergfried (łot. Vecsvirlauka) – obecnie: Łotwa, nov. Jelgavas, pag. Jaunsvirlaukas 462
- Altenburg (łot. Vecpils) – obecnie: Łotwa, nov. Dienvidkurzemes, pag. Vecpils 23, 456, 459, 477, 479-480
- Andruszaycie (lit. Andrušaičiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 421
- Andrzejów (lit. Endriejovas) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kłajpedzki 26, 224, 284-287, 350
- Annopol 412, 424
- Arszkaynie (lit. Arškainiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 421
- Aula 498
- Austria 11, 183, 282-283
- Auzenburg 487
- Balbierzyszki 48, 374
- Bałtyckie Morze (lit. Baltijos jūra, łot. Baltijas jūra) 475
- Baraycie (lit. Kasbaraičiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 421
- Bebra, Bewern (łot. Bebrene, Bebrine) – obecnie: Łotwa, nov. Augšdaugavas, pag. Bebrene 23, 25, 457, 498, 509-511
- Bejsagoła (lit. Baisogala) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 104, 116, 124, 149, 154, 157, 238, 254, 294, 296, 301, 316, 328, 330-331
- Berezyna 412, 433
- Berze, Bersen (łot. Livbērze) – obecnie: Łotwa, nov. Jelgavas, pag. Livbērzes 23-24, 456
- Betygoła (lit. Betygala) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 47, 79-81, 104, 331, 456
- Białozoryszki (lit. ?) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 426
- Bichoffstein 459
- Bielsko 323
- Bienica 405, 411, 413
- Birze (lit. Biržai) – obecnie: Litwa, okr. poniewieski, rej. birżański 498
- bocheński cyrkuł 493
- Bolsie (lit. Balsiai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 141, 245, 389
- Boltyniki Mniejsze (lit. Baltlaukis) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 51, 87

- Boltyniki Większe (lit. Baltininkai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 51, 87
- Bordzie (lit. Barzdžiai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyngowski 429
- Borodino 480
- Botoki (lit. Batakliai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 84, 190, 269, 306, 346
- Bowsk (łot. Bauska) – obecnie: Łotwa, nov. Bauskas 472
- Braniewo (niem. Braunsberg) – obecnie: Polska, woj. warmińsko-mazurskie, pow. braniewski 24, 66, 113, 457, 463
- brasławski powiat 323, 498, 504, 507
- Brukole, Brukale (lit. Bruklai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 446
- Brunsbek (Brunsberg, Braunsberg) – zob. Braniewo 457, 460, 465, 468, 475, 477, 479, 481, 486-487, 512
- Brześć Litewski 44
- Budry (lit. Budriai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyngowski 116, 150
- Budslaw 402, 413
- Burbiszki (lit. Burbiškis) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 65
- Butkiszkis (lit. Butkiškė) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 140, 186, 205, 222, 298, 309
- Bychów 160
- Bydgoszcz 507
- Byten (biał. Быцень) – obecnie: Białoruś, obw. brzeski, rej. iwacewiczki 437
- Chrzczonów 450
- Chwałojnie (lit. Kolainiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 19, 55-56, 65, 235, 408, 427-429
- Chwejdany (lit. Kvėdarna) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 94, 167, 239, 257, 291, 312, 315, 330, 392, 448
- Chynów 492
- Cieszyn 323
- Cudnów 435
- Cytowiany, Citowiany (lit. Tytuvėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 19, 54, 56-57, 67, 402-406, 411-413, 432-436, 443, 445
- Czechy 466
- Czekiszki (lit. Čekiškė) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kowieński 149, 170, 230, 264, 316, 318
- Czerkasy (Čerkosai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 425
- Datnów (lit. Dotnuva) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kiejdański 19, 54, 56-57, 67, 331, 403-405, 410-414, 432, 434-435
- Dauksze (lit. Daukšiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kiejdański 408
- Dawidyszki (lit. Dovydiškiai) – obecnie: Litwa, okr. wileński, rej. wilkomierski lub okr. kowieński, rej. kiejdański. Nie zidentyfikowano, o które dokładnie chodzi 450
- Degucie (lit. Degučiai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szyłokarczemski 361
- Dębów 253
- doblenski powiat 487
- Dobra Poszuszwie (ob. Aleknaičiai) 450
- Dombrowicki klasztor, Dąbrowica (ukr. Дубровиця) – obecnie: Ukraina, obw. rówieński, rej. dąbrowicki, w latach 1695-1832 mieściło się tam kolegium pijarów 426
- Dorbiany (lit. Darbėnai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyngański 18, 26, 98-101, 378
- Dowiatów (lit. Polekėlė) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 226

- Dowtory (lit. Dautarai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski 443
- Drezno 458, 482
- Drohiczyn 140, 425, 485
- Druja 402, 405, 412, 432
- Dubiany – miejscowość niezidentyfikowana 447
- Dubinki 364
- Dubissa (lit. Dubysa) – rzeka na Litwie, mająca źródło w okolicach Szawli, uchodzi do Niemna nieopodal Wielony 437
- Duboi 448
- dukielski cyrkuł 493
- Dukszty (lit. Dūkštos) – obecnie: Litwa, okr. wileński, rej. wileński 416
- durbeński(?) dystrykt 468, 477
- Dursupen – miejscowość niezidentyfikowana 485
- Dweten, Dweta (łot. Dviete) – obecnie: Łotwa, nov. Augšdaugavas, pag. Dvietes 457
- Dyneburg (łot. Daugavpils) – obecnie: Łotwa 22, 25, 266, 268, 498, 507
- Dyrwiany Małe 374, 416, 450
- Dyrwiany Wielkie (lit. Dirvonėnai) 94, 329, 420
- Dytkiemy (lit. Didkiemis) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 30, 290, 273
- Dzierżany (lit. Diržioniai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. szawelski 450
- Dźwina (łot. Daugava) – rzeka mająca źródło w Wałdaju (zach. Rosja), a ujście w Bałtyku (na Łotwie) 456, 484, 491
- Egipt 22
- Ejgirdzie (lit. Eigirdžiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 165-166, 230
- Ejragoła (lit. Ariogala) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 319
- Elehof (łot. Eleja) – obecnie: Łotwa, nov. Jelgavas, pag. Elejas 461
- Ellern, Ellerna (łot. Elkšņi) – obecnie: Łotwa, nov. Jēkabpils, pag. Elkšņu 23, 347, 504-506, 512
- Erżwiłek (lit. Eržvilkas) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. jurborski 77, 298, 300, 316, 446
- Essern (łot. Ezere) – obecnie: Łotwa, nov. Saldus, pag. Ezeres 456, 465
- Ezery – prawdopodobnie tożsame z Essern 465
- Felixberg (łot. Jūrkalne) – obecnie: Łotwa, nov. Ventspils, pag. Jūrkalnes 475
- Francja 43, 138, 198, 223, 255, 282
- Frauenberg 481
- Frombork 487, 547
- Gadonów (lit. Gadūnavas) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 156
- Galicja 61
- Garwolin 458
- Gawry (lit. Gaurė) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 20, 291, 300, 322-324
- Gawszon, Gauszuny (lit. Gaušynai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 429
- Gellenau (Jeleniów) 462
- Giedroycie (lit. Giedraičiai) – obecnie: Litwa, okr. upicki, rej. malacki 320
- Giedrymy (lit. Gedrimai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki 94
- Giegrany (lit. Gegrėnai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. pługiański 400-401
- Giejdzie (lit. Geidžiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski 173

- Giełwany 425
- Gilwidze, Gilwicze, Giłwicze (lit. Gilvyčiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 192, 445
- Giłwicze – prawdopodobnie tożsame z Gilwidzami 192
- Ginteliszki (lit. Gintališkė) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. płungiański 101, 135
- Girdajcie (lit. Girdaičiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 421
- Girdyszki (lit. Girdiškė) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szylęlski 309
- Girtokol (lit. Girkalnis) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 77, 84, 325-328
- Glac 458
- Gołdynga (łot. Kuldīga) – obecnie: Łotwa, nov. Kuldīga 23, 456, 466-467
- Goniprow – miejscowość niezidentyfikowana 446
- Gorainiai – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 444
- Gordoma (lit. Gardamas) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szylęlski 131, 358, 360-361
- Gordy (lit. Gordai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 192
- Gorysze (lit. Garyšiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 443
- Gorźdy (lit. Gargždai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kłajpedzki 104-106, 312
- Góra 458
- Grauże (lit. Graužiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 91
- Groblin 459
- Grodno 54, 140, 269, 403, 405, 412-413, 419, 425, 433-434, 493
- Grójec 458
- Grusławki (lit. Grūšlaukė) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyngański 114, 149, 152-153
- Gruździe (lit. Gruzdžiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 26, 50, 183-186, 189, 260, 346
- Grynkiszkis, Hrynkiszkis (lit. Grinkis) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiłłowski 187, 328, 425
- Guzów 138
- Hasenpoth, Hazenpot (łot. Aizpute) – obecnie: Łotwa, nov. Dienvidkurzemes 478-480
- Hausdorf 458
- Hłusk 54, 411
- Holandia – państwo w Europie Zachodniej, u wybrzeża Morza Północnego, obecna nazwa: Królestwo Niderlandów 43, 460
- Ikażń (biał. Іка́знь) – obecnie: Białoruś, obw. witebski, rej. brasławski 504
- Ilgize (lit. Ilgižiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 81, 450
- Illgirmujza – miejscowość niezidentyfikowana 513
- Ilmagen 477
- Ilawa Pruska 480
- Iłłoki (lit. Ylakai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki 107, 161-162, 425
- Iłłuksza, Illuksten (łot. Ilūkste) – obecnie: Łotwa, nov. Augšdaugavas 23-25, 121, 266, 268, 459, 463, 491-500, 509-511
- Inflanty Polskie 21-22, 138, 160, 379, 457-458, 471, 491, 504, 509
- Inturki 364
- Italia 138, 140, 223, 282-283
- Iwieniec 412, 425
- Jagminopol vel Barszczyce (lit. Barstyčiai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki 162, 230, 401

- Jakubów (lit. Jokūbavas) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyngański 404
- Jamburg 418
- Janiszki (lit. Joniškis) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. janiski 18, 44, 64, 127, 133, 140, 174, 186-189, 260, 298, 322, 325, 346, 382, 390, 459
- Janopol (lit. Janapolė) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 18, 52, 60, 76, 78, 84, 107-109, 231, 331, 429
- Jaskołydy 140
- Jasmujža (łot. Aizkalnes) – obecnie: Łotwa, nov. Preiļu, pag. Aizkalnes 481
- Jaswojnie (lit. Josvainiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kiejdański 47, 79, 81, 101, 296, 331, 333
- Jazdajcie – miejscowość niezidentyfikowana, obecna na mapie Jucewicza, na drodze z Pługian do Jodan, być może lit. Didvyčiai – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. pługiański 400
- Jezioro 434
- Johaniszkiele (lit. Joniškėlis) – obecnie: Litwa, okr. poniewieski, rej. poswolski 26, 248-251
- Judrany (lit. Judrėnai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kłajpedzki 314-315, 389, 404
- Jurbork (lit. Jurbarkas) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. jurborski 50, 162-163, 291, 334-335
- Jurewicze 404, 411
- Kaczawa 480
- Kalcze (lit. Kaltys) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki
- Kalisz 52
- Kalwaria Żmudzka (lit. Žemaičių Kalvarija) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. pługiański 19, 47, 77, 159, 398-401, 418
- Kałnele (lit. Kalnalis) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyngański 153
- Kamionka 498
- Kęstajcie (lit. Kęstaičiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 20, 61, 130, 154, 163, 260, 442
- Kiejdany (lit. Kedainiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kiejdański 19, 55-56, 69, 407-408, 423, 428, 431, 438-439
- Kielmy (lit. Kelmė) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 46, 52, 143, 163, 220, 336-339, 350-351, 393
- Kiewnary (lit. Kiaunoriai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 435
- Kikowicze – Kikowicze (lit. Kikoniai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kowieński 409
- Klatyski – miejscowość niezidentyfikowana 444
- Klikole (lit. Klykoliai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. okmiański 204-205
- Kławany (lit. Klovainiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. pokrojski 18, 187, 251-253, 269, 334
- Kniażyce 418
- Kobylnik 424
- Koleśniki (lit. Kalesninkai) 56, 408, 422, 439
- Kołtyniany (lit. Kaltinėnai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 38, 64, 66, 77-78, 112, 130, 163, 233-234, 315, 339-342, 364-365, 424, 446
- Komaryszki 111
- Konieczpol (łot. Konecpole) – obecnie: Łotwa, nov. Augšdaugava, pag. Pilskalne 497
- Konstantynów, Woszki (lit. Vaškai) – obecnie: Litwa, okr. poniewieski, rej. poswolski 25, 166, 257-260, 262, 266, 276, 333, 355, 382

- Kontowcie (lit. Kantaučiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. płungiański 110
- Korciany (lit. Kartena) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyngański 113-116, 149, 257, 260, 298
- Korklany (lit. Karklėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 111, 366, 444
- Kossowo (biał. Косава) – obecnie: Białoruś, obw. brzeski, rej. iwacewicki 44, 125
- Kowejdany (lit. Kavadoniai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 357
- Kownaty 135
- Kowno (lit. Kaunas) – obecnie: Litwa, okr. kowieński 13, 54, 56, 66, 117, 214, 271, 331, 350, 403, 406, 411, 432, 434-435, 459, 493, 499
- Krakinów (lit. Krekenava) – obecnie: Litwa, okr. poniewieski, rej. poniewieski 18, 46, 82, 90, 154-155, 197, 200, 248, 254-257
- Kraków – obecnie: Polska, woj. małopolskie, pow. Kraków 44, 52, 59, 102, 223, 493
- Krasław (łot. Krāslava) – obecnie: Łotwa, nov. Krāslavas 22, 458, 481, 491, 493
- Krasne 480
- Kretynga (lit. Kretinga) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyngański 19, 61, 67, 96, 104, 110, 114, 120, 122, 160, 187, 222, 275, 297-299, 334, 346, 366, 375-376, 382, 388, 402-406, 411-413, 432-435
- Kroki (lit. Krakės) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kiejdański 20, 48, 53, 62, 71, 77, 84, 163, 235, 254, 258, 301, 309, 319, 342-345, 352-353, 383, 449, 451
- Kropiały, Kropiły – miejscowość niezidentyfikowana 400
- Krosno 52
- Kroże (lit. Kražiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 18-20, 49, 54-57, 64-66, 68, 70, 84, 90, 104, 113, 117, 126, 129, 134, 149, 160, 163, 167, 174, 183, 185, 197, 205, 208, 229, 233, 257, 260, 297, 301, 337-338, 346-349, 364, 366, 385-386, 402-404, 406, 408, 411, 413, 427-428, 431, 434-435, 440, 442, 444, 446-447, 449, 510
- Królestwo Wielkiej Brytanii 138
- Królewiec 84, 159, 479
- Kruki (lit. Kriukai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. janiski 272, 276
- Krupczyce 408, 427-428
- Krupie (lit. Kruopiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. okmiański 217, 219
- Kruwondy (lit. Krūvandai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kowieński 318
- Księstwo Warszawskie 399
- Księstwo Żmudzkie *passim*
- Kujajnie (lit. Kūjainiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 440
- kulciańskie, kulskie wójtostwo 94
- Kule (lit. Kuliai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. płungiański 90, 117-119, 144, 150, 153, 161, 167, 213, 334
- Kurlandia (łot. Kurzeme) – kraina historyczna, obecnie cała na terytorium zachodniej Łotwy 22-28, 33, 94, 456-465, 467-470, 473, 477, 481, 483, 485-487, 489, 491, 502-503, 505, 508
- Kurmajcie, Kurmen – (łot. Kurmene) – obecnie: Łotwa, nov. Bauskas, pag. Kurmenes 472
- Kurszany (lit. Kuršėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 18, 130, 161, 193-196, 211, 224, 239, 331, 352-353, 401

- Kurtowiany (lit. Kurtuvėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 18, 64, 130, 163, 189-193, 211, 257, 259, 269, 354, 401, 435
- Kurzmujża, Kurcmujża – miejscowość niezidentyfikowana, SGKP odsyła do miejscowości Łaukiessa (SGKP, t. 4, s. 891, t. 5, s. 609) 508
- Kustyń 411
- Kuże (lit. Kužiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 50, 64, 222, 239, 269, 331, 342
- Lacków, Ladsków (lit. Leckava) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możej-ski 241
- Lale (lit. Lioliai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 350
- Laukiesa, Łaukiesa, Ławkiesa (łot. Lauce-sa) – obecnie: Łotwa, nov. Augšdaugavas, pag. Laucesas 457
- Łąd 458
- Lehnen, Lhenen (łot. Lēnas) – obecnie: Łotwa, nov. Kuldīgas, pag. Nīkrāces 456
- Lenkimy, Linkimy (lit. Lenkimai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki 117, 124, 161
- Lepławki (lit. Lieplaukė) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 130
- Lescze, Leszcze (lit. Lesčiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 321
- Libawa, Lipawa (łot. Liepāja) – obecnie: Łotwa 23-24, 456-457, 468, 470, 477, 481, 486
- Lichciany (lit. Liktėnai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 409
- Lidowiany (lit. Lyduvėnai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 350, 352-355, 415
- Lidzbark 457
- Lievenhoff (łot. Livāni) – obecnie: Łotwa, nov. Līvānu 485
- Ligucie (lit. Legečiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 425
- Ligumy (lit. Lygumai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. pokrojski 30, 192, 260-263, 269
- Limyra 471
- Linków (lit. Linkuva) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. pokrojski 19, 55, 408, 422, 427-428, 438-439
- Lipiny 323
- Lipsk 480
- Litwa *passim*
- Livenbersen 487
- Lubieszów 57, 333, 415
- Lublin – obecnie: Polska, woj. lubelskie, pow. Lublin 121, 492-493
- Lucyn, Lucin (łot. Volkenbergas pils) – obecnie: Łotwa, nov. Rēzeknes, pag. Mākoņkalna 458, 481
- Łabunów (lit. Labūnava) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kiejdański 450
- Łajżew (lit. Laižuva) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możej-ski 43, 196-197
- Łaukosody (lit. Lauko Soda) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 89, 242
- Łauksodzie (lit. Lauksodis) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. pokrojski 249, 271-272, 276
- Ławkożemy (lit. Laukžemė) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyn-gański 94, 98, 100
- Ławków (lit. Laukuva) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 74, 117, 120-123, 130, 218, 287, 327
- Łowicz 55

- Łuczaj 117
- Łukniki (lit. Luokė) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 77, 84, 91, 131, 176, 189, 199-200, 429
- Łukosławki (lit. Lankos Laukas) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. płungiański 49
- Łukosławki 49, 85
- Łużki alias Walerianów 415
- Łysków 493
- Mariampol 55
- Masiady (lit. Mosėdis) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki 77, 84, 123,
- Mazyki 422
- Mazole (lit. Mažuoliai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwilski 426
- Mątwy 458
- Medyngiany (lit. Medingėnai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. retowski 117, 181-182, 375
- Mekie (lit. Mekiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski, za zach. od Bazylianów 437
- Merecz 241, 418
- Meszkucie (lit. Meškuičiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 135, 190, 223
- Meyszty, Mejszty (lit. Meištai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 421
- Michaliszki 459
- Mieczaycie (lit. Micaičiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 196
- Miedniki – zob. Wornie
- Międzyrzecz 425
- Mikulín 402, 412
- Mińsk 54, 57, 59, 65, 404-406, 411-412, 422, 425, 433-434, 494,
- Miszucie (lit. Mišučiai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyngański 404
- Mitawa, Nitawa (lit. Jelgava) – obecnie: Łotwa 23-25, 27, 456-463, 465-466, 468, 471, 475, 477, 479-481, 485, 487, 489-492, 501, 504, 507-509, 512
- Mohylew 22, 55, 402, 435, 438
- Mozyrz 405
- Mściśław (biał. Мсціслаў) 55, 405, 438, 447
- Naciany (lit. Notėnai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki 101, 103
- Neufriedrichshoff – miejscowość niezidentyfikowana 191 462
- Niderlandy 470
- Niemcy 43, 198, 255-256, 282
- Niemokszty (lit. Nemakščiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 79, 117, 120, 154, 163, 339, 355-358
- Nieśwież 54, 65, 404, 412, 418, 471
- Nieworany (lit. Nevarėnai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 165-166, 276
- Niewordziany 443
- Niewoycie, Newojcie (lit. Nevočiai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłski 389
- Nowe Miasto (lit. Žemaičių Naumiestis) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szyłokarczowski 358, 361
- Nowe Żagory – zob. Żagory Nowe
- Nowiciszki – miejscowość niezidentyfikowana 318
- Nowogródek 51, 65, 113, 399, 510
- Nowy Dwór – być może: (lit. Kugiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski 48, 134
- Odachów (lit. Adakavas) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 358, 445
- Okmiany (lit. Akmenė) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. okmiański 50-51, 137, 199, 202-205, 239, 386

- Olechnaycie – być może: (lit. Aukštuoliukai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 449
- Oleje (lit. Alėjai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 421
- Olekszyce 96
- Olkienniki 424
- Olsiady (lit. Alsėdžiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. płungiański. 38-39, 44-45, 64, 74, 77-79, 84, 104, 127, 129, 149, 158-159, 170, 187, 220, 316, 325, 340, 382
- Onikszy 84
- Opitołoki 431
- Orsza 405
- Oświeja (biał. Асвея) – obecnie: Białoruś, obw. witebski, rej. wierchniedziński. 492
- Ozelmujża, Ozolmujża, Ozoły, Ekhof, Eckhof (łot. Ozolaine) – obecnie: Łotwa, nov. Bauskas, pag. Vecsaules 472
- Pacunele (lit. Pociūnėliai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 224, 297
- Parnarów, Pernarów (lit. Pernarava) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. Kiejański 321
- Paryż 92, 458
- Pelikany 510
- Petersburg 12, 28, 282, 462
- Piewiany (lit. Pievėnai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski 173
- Pikiele (lit. Pikeliai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski 79, 88, 131, 163, 211, 220, 227, 279, 389
- piltyński dystrykt 22, 457, 478
- Piśsudy (lit. Pilsūdai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 447
- Pińsk 54, 57, 403, 411-412, 415, 424-425, 495
- piński powiat 380, 426, 471
- Piple (lit. Pypliai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 62, 344
- Pluszki (lit. Pliuškiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 426
- Pławginie, Plauginie – być może: (lit. Plingiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 421
- Płompie – miejscowość niezidentyfikowana; w końcu XIX w. Płompie notowano w pow. szawelskim, w gminie Błagowieszczeńsk 65, 349
- Płotele (lit. Plateliai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. płungiański 47, 135-139, 167, 170, 172, 185, 245
- Płungiany (lit. Plungė) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. płungiański 46, 51, 140-143, 221, 250, 276, 301-302, 361, 363, 382, 395-396, 400, 409
- Poberże (lit. Paberžė) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kiejański 377
- Pobiatyszki (lit. Pabijočiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 437
- Pobolwiany (lit. Pabalvė) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 400, 446
- Podbirże 245
- Podkarpacie 323
- Podlasie – prawdopodobnie chodzi o woj. podlaskie w Koronie, składające się z ziem bielskiej, drohiczyńskiej i mielnickiej 48, 138, 140, 494
- Podskarbiszki (lit. Paskarbiškiai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 315
- Podubis, Podubiś (lit. Bazilionai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 405, 413, 415, 433, 436-437
- Podunaj (łot. Dunava) – obecnie: Łotwa, nov. Jēkabpils, pag. Dunavas 495, 499
- Podźwinie – zob. Warnowicze
- Pogromońcie (lit. Pagramantis) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 18, 84, 197, 291, 361-365

- Pojeziory (lit. Paežeris) na północny zachód od miasteczka Pojurze, obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 123, 192, 274, 314, 355, 447
- Pojurze w dobrach Piłsudskich (lit. Pajūralis) – zob. Pojurze w par. Chwejdany
- Pojurze w dobrach Zaleskich (Pojurze (lit. Senasis Pajuris vel Pajuris-Paragaudis) k. Chwejdany – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 94
- Pojurze w par. Chwejdany (lit. Pajūralis) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski. 291, 314-315, 337, 448
- Pojurze w par. Kroże (lit. Dauglaukis) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 349
- Pojurze w par. Żwingie (Pajūris) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 293
- Pokopie (lit. Pakapė) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 192
- Pokroje (lit. Pakruojis) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. pokrojski 120, 173, 200, 264, 389
- Pokrożęcia, Pokrożenie, Pokrożoncie (lit. Pakražantis) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 331, 348-349, 449
- Połany (lit. Palonai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 296, 297
- Poławień 398, 419
- Poługa (lit. Palanga) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. połągowski 94, 144
- Połock 118, 405, 411, 425, 432, 509, 510
- Połukście (lit. Didysis Palūkstis lub Mažasis Palūkstis) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 93, 95
- Pompiany 438
- Poniewieżyk (lit. Panevėžiukas) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kowieński 64, 251, 333, 415
- Popielany (lit. Papilė) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. okmiański 77, 91-92, 101, 103, 205-207
- Poporcie 398-399, 418-419
- Poszałtuń, Poszołtuń, Poszołtunie (lit. Pašaltuonys) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. jurborski 324
- Poszawsze (lit. Pašiaušė) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 352-353, 404, 432
- Poszuszwie (lit. Pašušvys) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 37, 78, 193, 199-200, 208-210, 264-265, 272, 274-275, 294, 306, 337, 390, 450
- Poszuszwie w par. Kroki (lit. Pašušvys) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kiejdański 345
- Poszwityń (lit. Pašvitinys) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. pokrojski 17, 30, 77, 84, 131, 137, 166, 167, 187, 249, 260, 262, 269-272
- Poszyle (lit. Pašilė) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 66, 285, 364-366
- Powierpiany (lit. Paverpenis) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 445
- Powondeń (lit. Pavandenė) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 96, 130, 146-149, 285, 333, 364
- Poznań 52, 507
- Praga 94, 102, 480
- Preszów 323
- Prusy 96, 138, 140, 323, 463, 477
- Prusy Nowowschodnie 15
- Prusy Południowe 283
- Przewoża (biał. Праважа) – obecnie: Białoruś, obw. grodzieński, rej. werenowski, sielsowiet Zabłoc 429

- Puszołaty (lit. Pušalotas) – obecnie: Litwa, okr. poniewieski, rej. poswolski 266-268, 390
- Radziwiliszki (lit. Radviliškis) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 101, 187, 211, 287, 294, 312, 382
- Raudziany, Rawdziany (lit. Raudėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 47, 83, 343
- Rendzinowszczyzna 434
- Rennen – miejscowość niezidentyfikowana, prawdopodobnie: łot. Renda lub Mazrenda – obecnie obie miejscowości: Łotwa, nov. Kuldīga, pag. Rendas 467
- Renów (lit. Renavas) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski 156-157
- Reszel 66, 411, 428
- Retów (lit. Rietavas) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. retowski 120, 235, 284, 286-287, 289, 298-299, 350, 367, 369
- Rohaczew 55
- Rosienie (lit. Raseiniai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 300, 399
- Rosja 11-12, 19, 22-23, 32, 138, 241, 468-470, 477, 483, 491, 502
- Rozalin (lit. Rozalimas) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. pokrojski 200, 251, 272-275
- Rubena 510
- Rubeżajcie 444
- Rubiny (łot. Rubēņi) – obecnie: Łotwa, nov. Jēkabpils, pag. Rubēņi 495, 510-511
- Rukojnie 140
- Ryga (łot. Rīga) – obecnie: stolica Łotwy 159, 402, 460, 466
- Ryga Nowa, Frydrychsztat (łot. jauniegava) – obecnie: Łotwa, nov. Aizkraukles 472
- Rykijów, Rekijów (lit. Rėkyva) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski, część miasta Szawle 223
- Ryngowiany (lit. Ringuvėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 194-195
- Rywiany *alias* Źlubiny (lit. Žlibinai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. plungiański 112
- Rzeczpospolita Obojga Narodów 11, 14-16, 21-23, 33, 75, 138, 222, 283, 470
- Rzeczyca 458
- Rzesza 425
- Rzym 49, 96, 198, 255, 283, 482
- Sabany (lit. Saboniai) – obecnie: Litwa, okr. poniewieski, rej. poswolski 250
- Salanty (lit. Salantai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kretyngański 116, 139, 149-153, 166, 169, 254, 284, 315, 325, 401
- Salaty (lit. Saločiai) – obecnie: Litwa, okr. poniewieski, rej. poswolski 30, 48, 64, 133, 213, 276-278
- Sandomierz 458, 493
- Sartyniki (lit. Sartininkai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 290, 306, 373
- Sasławki (lit. Sauslaukis) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłski 93
- Sawityszki (lit. Savitiškė) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 445
- Schlosberg (łot. Pilskalne) – obecnie: Łotwa, nov. Augšdaugavas, pag. Pilskalnes. 495
- Sehmen, Schemen (łot. Sēme) – obecnie: Łotwa, nov. Tukuma, pag. Sēmes. 23, 456, 485-487
- Semigalia, Sinigalia – kraina historyczna, obecnie na terytorium Łotwy, na południu, na lewym brzegu Dźwiny

- 22-23, 27-28, 33, 456, 461, 469, 491, 498, 501, 506, 509
- Shõnberg (łot. Skaistkalnē) – obecnie: Łotwa, nov. Bauskas, pag. Skaistkalnes. 456
- Siady (lit. Seda) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski 154-157, 163, 322
- Siano 425
- Sieliszczce 402, 411
- Siemiatycze 492
- Sieradzkie – prawdopodobnie ziemia sieradzka lub województwo sieradzkie stanowiące przed rozbiorami część prowincji wielkopolskiej Korony 492
- Siesiki (lit. Siesikai) 48
- Skajzgirys, Skajzgirze (lit. Skaistgirys) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. janicki 244
- Skandajcie 138
- Skaudajcie, Skawducie (lit. Skaudučiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 137
- Skawdwile (lit. Skaudvilė) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 120, 123, 308
- Skierby – folwark pod Rosieniami jeszcze w końcu XIX w. Nazwa się nie zachowała 421
- Skinderyszki, Rezgi, Rezie – (lit. Pajieslys) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kiejdański 345
- Skirstymon (lit. Skirsnemunė) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. jurborski 104, 110, 179-180, 348, 370-372, 378
- Słobódka – w XIX w. Słobódką na Żmudzi zwano wieś nad rzeką Wentą koło Szawkian (SGKP, t. 15, cz. 2, s. 595) 55, 408, 427-428, 444
- Słobódka (Białoruś) 55, 408, 427-428, 449
- Słonim 413, 432-434
- Słuck 57, 65, 405, 413
- Smelina (łot. Smelīne) – obecnie: Łotwa, nov. Augšdaugavas, pag. Šēderes 23, 26, 457, 512-513
- Smilgie (lit. Smilgiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 17, 25, 29, 264, 269, 278-279
- Smulkiszki (lit. Smulkiškė) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 425
- Sokołów Podlaski – obecnie: Polska, pow. sokołowski, gm. Sokołów Podlaski 137
- Staczuny (lit. Staciūnai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. jurborski 223, 263
- Stajki 428
- Stalerowszczyzna (łot. Stoļarovo) – obecnie: Łotwa, nov. Ludzas, pag. Zaļesjes 481
- Stambuł 138
- Stankiszki – miejscowość znajdująca się w XIX-wiecznym pow. szawelskim, w parafii Użwenty. Nazwa najprawdopodobniej nie zachowała się 430
- Stańki 427
- Stare Żagory – zob. Żagory Stare
- Stawiszki 425
- Stopnica 458
- Strocken 477
- Subaty, Sobotz, Subocz, Starosubocz (łot. Subate) – obecnie: Łotwa, nov. Augšdaugavas 457
- Surwiliszki (lit. Surviliškis) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kiejdański 77, 197, 254, 298, 375
- Syberia 94, 140, 416
- Syntowty (lit. Sintautai) – obecnie: Litwa, okr. mariampolski, rej. szakowski 306, 308
- Szadów (lit. Šeduva) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiłłowski 18, 26, 64, 81, 117, 190, 247, 277, 281-284, 312

- Szakinów (lit. Šakyna) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 74, 216-219
- Szałtona (lit. Šaltuona) – rzeka o długości 73 km, źródło ma w rej. jurborskim, uchodzi w Szeszuszwy w rej. rosieńskim 423
- Szarpajcie (lit. Šerpaičiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 91
- Szatejki (lit. Šateikiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. płungiański 139, 379
- Szaty (lit. Šatės) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki 107, 124, 126
- Szaulany, Szawlany (lit. Šiaulėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 65, 108
- Szawdyniki, Saudyniki, Sawdyniki (lit. Maironiai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 170, 190, 354
- Szawkiany (lit. Šaukėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 98, 134, 187, 190, 227-230, 304, 346, 444
- Szawkoty (lit. Šaukotas) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 210, 251
- Szawlany (lit. Šiaulėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. radziwiliski 48, 65, 90, 108, 167, 224-226, 238, 388, 423
- Szawle (lit. Šiauliai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 18, 46-47, 64, 98-99, 135, 192, 220, 222-223, 227, 298
- Szczepanów 482
- Szczuczyn 415, 434
- Szenberg, Shoenberg 23-24, 27, 466
- Szklów 160
- Szkudy (lit. Skuodas) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki 45, 52, 90, 100, 139, 150, 157-162, 166, 169, 254, 284, 401, 481
- Szpingie (lit. Spingiai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 91
- Szuksztajcie – zob. Zwiegie, Olechnajcie
- Szwajcaria 282
- Szweksznie (lit. Švėkšna) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szyłokarczemski 51, 104-105, 120, 130, 281, 339, 355, 358, 360, 378-381, 404
- Szydłów (lit. Šiluva) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 19, 44, 47-48, 51, 64, 78, 84, 98, 111, 128, 155, 238-239, 254, 266, 293, 298, 333, 345, 352, 370, 381-385, 424, 446
- Szyłe (lit. Šilalė) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 141, 170, 386-389, 392, 394
- Szyły 459
- Szypile (lit. Šiupyliai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 184-185
- Śląsk (Szlązk) 121, 462, 492
- Śmiłowicze 59, 493
- Średniki, Średnik, Szrzednik (lit. Sėdėnius) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. jurborski 97, 269, 281, 322, 328, 372-373
- Świętmujża (łot. Svitenes muiža) – obecnie: Łotwa, nov. Bauskas, pag. Svitenes 499, 510
- Taboryszki 56, 427-428
- Taluny – obecnie: Litwa, okr. poniewieński, rej. poswolski 409, 429
- Taurogi (lit. Tauragė) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 52, 163, 231, 287, 346, 349, 390-392
- Telsze (lit. Telšiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 19, 50, 54-56, 67, 163-166, 224, 306, 334, 337, 390, 402-407, 411-413, 432, 434

- tendziagolski powiat 425
- Tenenie (lit. Teneniai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 378, 392-393, 400
- Traszkuny 57, 405, 411-412, 432, 434
- Trawlany (lit. Trauleiniai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 194
- Trockie – województwo, wchodzące w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego (z dużymi miastami: Troki, Kowno, Grodno, Upita). 23, 25-26, 29, 88, 97, 138, 281, 493
- Trujkiny, Aleksandria (lit. Truikiniai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szkudzki. 162, 481
- Tryszki (lit. Tryškiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański. 52, 60, 130, 139, 149, 179, 199, 230, 245, 350
- tukumski powiat 485
- Twery (lit. Tverai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. retowski. 49, 62, 66, 79, 127, 144, 166-170, 176, 178, 187, 189, 202, 238, 241, 245, 264, 287, 304, 309, 315
- Tyniec 458
- Tyrkszle (lit. Tirkšliai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski. 18, 170-173, 197, 220, 233, 388
- überlandzki powiat 506
- Ubiszki (lit. Ubiškė) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański. 131, 202
- Udział 424
- Ugiany (lit. Ugioniai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński. 81, 301
- Ukry (łot. Ukri) – obecnie: Łotwa, nov. Dobeles, pag. Ukru. 248
- Ukryny (lit. Ukrainai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski. 134, 176, 178
- Upety (lit. Upetos) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański, na płn.-zach. od Worn 441
- upicki powiat 13, 15, 25-26, 29, 64-65, 73, 195, 250, 257-258, 274, 405, 409, 440, 481, 498
- Upina w par. Kołtyniany (lit. Upyna) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 110, 112, 131, 333, 341, 354
- Uszacz 418
- Uzmaycie, Usmaiten (łot. Usma) – obecnie: Łotwa, nov. Ventpils, pag. Usmas 467
- Użwenty (lit. Užventis) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 90, 226, 233-235, 296, 366, 430
- Wajgów (lit. Vaiguva) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 93, 140, 235-236, 254, 390
- Walencja 44
- Warmia 24, 113, 411, 428, 457, 459-460, 468, 486-487, 492, 510
- Warmińskie Księstwo – istniejące do 1772 r. ze stolicą w Lidzbarku, przynależało do Korony, obejmowało dominium biskupstwa warmińskiego 457, 459, 468, 510
- Warnowicze, Warnowitz, Podźwinie (łot. Varnaviči) – obecnie: Łotwa, nov. Krāslavas, pag. Kaplavas 457, 508-509
- Warpuciany (lit. Varputėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 135, 187, 229, 333
- Warszawa – obecnie: Polska, woj. mazowieckie, miasto stołeczne Warszawa 11, 15-17, 20-21, 44, 46, 48-51, 59-60, 64, 72, 84, 92, 96, 117-118, 121, 125, 128, 138, 140, 164-165, 171, 183, 185, 203, 258, 269, 279, 282-283, 302, 311, 316-317, 335, 343, 404, 458-459, 463-464, 482-483, 490, 492-493

- Wasilany (lit. Vašilėnai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 91
- Wasiliszki, Wasyliszki (lit. Vosiliškis) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 274, 330
- Wasztaki, Wasztoki Większe, Waszlaki, Waszlaki (lit. Ožtakiai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 50, 86
- Wasztoki, Waszlaki mniejsze – miejscowość niezidentyfikowana 86
- Węgry (lit. Vegeriai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. okmiański 197, 199, 205, 386
- Werniszki – miejscowość niezidentyfikowana 447
- Wewirżany (lit. Veiviržėnai) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. kłajpedzki 113, 143, 270, 367, 395
- Widukle (lit. Viduklė) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 77, 84, 117, 187, 271, 298-301, 316, 333
- Widziniszki 459
- Wiekśnie (lit. Viekšniai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski 64, 79, 170, 172, 204, 220, 223, 238-242
- Wielka Brzostowica 471
- Wielkie Księstwo Litewskie *passim*
- Wielkopolska 323
- Wielona (lit. Veliuona) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. jurborski 18, 44, 47, 51, 131, 183, 193, 304-308, 435
- Wielonka (lit. Veliunos upė) – niewielka rzeka mająca swe źródło na północ od Wielony i wpadająca nieopodal niej do Niemna 304
- Wierpiany (lit. Verpena) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. kielmski 338
- Wierzchów 44,
- Wieszwiany (lit. Viešvėnai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 166
- Wilejki – miejscowość niezidentyfikowana 445
- Wilkija (lit. Vilkija) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. kowieński 44, 215
- Wilno (lit. Vilnius) – obecnie: Litwa, okr. wileński 17-18, 21, 23, 25, 38, 43, 46-49, 51-52, 55-57, 65-66, 72, 96, 111, 113, 115, 117, 140, 150-151, 158, 182-183, 192, 208-209, 242, 251-252, 266-267, 297, 312-313, 317, 320, 337, 348, 367-368, 379, 382, 395, 402-403, 409, 411-413, 415-416, 419, 422, 424-425, 427-429, 431, 433-435, 438-439, 471-472, 481, 492-496, 498, 501, 504, 510
- Wilkomierskie – prawdopodobnie pow. wilkomierski woj. wileńskiego 494
- Wilkowyszki 427
- Wircawa, Wirców, Wirczówka (łot. Vircava) – obecnie: Łotwa, nov. Jelgavas, pag. Vircavas 461
- Wistycze 448
- Włochy 198, 255
- Włocławek – ob. Polska, woj. kujawsko-pomorskie, pow. Włocławek 121, 492
- Wojniany 140
- Wojnuta (lit. Vainutas) – obecnie: Litwa, okr. kłajpedzki, rej. szyłokarczemski 84, 287, 289, 294, 339, 378
- Wołożyn 403, 413, 432
- Wołpa (biał. Боўпа) – obecnie: Białoruś, obw. grodzieński, rej. wołkowyski 96, 459, 471
- Wołyń 436
- Worańce (lit. Voroniai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. pokrojski 439
- Wornie (lit. Varniai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański *passim*
- Worobin 380
- Woszkiany, Woszokiany (lit. Vašukėnai) – obecnie: Litwa, okr. uciański, rej. onikszyński 95

- Wrocław 458, 507
 Wschowa 52
- Zaświrze 55-56, 428
 Zdaniszki 442
 Zwiegie (lit. Zvėgiai) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 449
- Żagory Nowe (lit. Naujoji Žagarė) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. janiski 49, 143-144, 168, 230, 242, 244-245, 349, 378
 Żagory Stare (lit. Senoji Žagarė) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. janiski 26, 186, 242, 245, 247-248
 Żemelany (lit. Žemalė) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski 176-179, 205, 279
 Żmudź *passim*
 Żodziszki 510
- Żoginie, Żoginy (lit. Žaiginys) – obecnie: Litwa, okr. kowieński, rej. rosieński 19, 70, 384, 424-426
 Żołudek 422, 427-428, 438-439
 Żorany (lit. Žarėnai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. telszański 26, 89, 147, 179-182, 224, 260, 370-371
 Żorany vel Łotwele (lit. Žarėnai) – obecnie: Litwa, okr. szawelski, rej. szawelski 219
 Żukowo 479
 Żwingi, Żwingie (lit. Žvingiai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. szyłelski 290-293, 386-387
 Żwirbliszki – miejscowość niezidentyfikowana 502
 Żydyki (lit. Židikai) – obecnie: Litwa, okr. telszański, rej. możejski 120, 133-135, 176, 178, 193, 249, 389
 Żygajcie (lit. Žygaiciai) – obecnie: Litwa, okr. tauroski, rej. tauroski 293
 Żytomierz 413

Summary

Reports Concerning the Dioceses of Samogitia and Livonia from the Late 18th Century

The publication is a source edition of the reports made by church authorities and sent to the Roman-Catholic Affairs Department at the College of Justice (Justickolegium) in Saint Petersburg soon after the third partition of Poland. In 1797, this institution issued an order stipulating that bishops in Russia should prepare reports about the state of their dioceses and deliver them until December that year. The current publication presents two of these reports regarding the dioceses of Samogitia and Livonia or, more specifically, the Courland part of the latter, which did not enter the diocese of Mohilev.

The present body of knowledge is insufficient for providing a detailed picture of the visitation and reporting system in the Catholic church soon after the third partition of 1795. These issues require broader examination that goes beyond the scope of this publication.

The book consists of the introduction that describes the history of the Samogitia and Livonia dioceses, intended to place the source material in context. The actual text of the Report is preceded by the order of Bishop Jan Stefan Giedroyc of November 24, 1797 concerning the method of reporting the situation of the Samogitia diocese. The presented Report, which covers the dioceses of Samogitia and Livonia, is untitled. The annotation from the end of the 18th century, made on the first page, says that it is the reply of the Samogitia Bishop to the questions asked in the letter from the College of Justice. The content of the source is consistent with the acts of the official visitations carried out by church superiors. It discusses the administrative position of the parish (nationality, not deanery), its geographical size and the number of faithful taking Holy Communion (*communicantes*), the temples on its area and the priests that serve there.

Apart from this general information about the parish, the report gives much attention to the situation of the clergy: it examines their career tracks and education, the size of their income and its sources. Moreover, quantitative data on christenings, marriages, and deaths are provided as well as information on the public and parish schools and seminaries and the subjects taught therein.

The full Report concerning both dioceses comprises 295 sheets, that is 590 pages, out of which only 492 are actually used. The report on the Samogitia diocese is placed on sheets 1 through 262 (sections 1 through 7), with sheets 1–248 providing written replies to the questions asked by the College of Justice, and sheets 248–262 being a recap supplement to the content, which included tables summarizing the data presented earlier, and therefore it is omitted in the current publication. All information is given in the question-answer format. Notably, the archivist divided the manuscript into eight sections, marking the relevant number on separate pages, which is also indicated in the edition.

A content-driven nature of the division is noticeable. Section one (sheets 1–20) is devoted to the general state of the diocese (e.g. listing of the higher clergy and their remuneration), schools, hospitals or monasteries as well as general statistics describing the diocese and its material basis. Section two (sheets 21–38) takes on the nature of a typical report and concerns the Samogitia cathedral chapter, the cathedral church in Wornie, and the seminary. Section three, the longest of all (sheets 40–222), is dedicated to the 95 parishes under the administration of the diocese clergy (secular parishes). They are ordered mostly alphabetically (according to the Polish alphabet) according to the counties (*powiat*): Dorbiany-Żorany – Telsze county, Gruzdzie-Stare Żagory – Szawle county, Johaniszkie-Szadów – Upit county (Troki province), Andrzejów-Wewirżany – Rosienie county. Section four (sheets 224–248) covers monasteries for men and women, and hospitals run by the Brotherhood of Saint Roch on the territory of the Samogitia diocese. Section five (sheets 252–262) contains the abovementioned tabulated recapitulation of the data. The final section six (sheets 263–295) is devoted to the churches located in Courland. It is difficult to say how many people authored the text, but they were certainly a few dozens. Each report was signed by the relevant parson and other priests working in the parish, which suggests they were probably made outside the consistory and subsequently sent there (presumably collectively from the deaneries).

The report concerning the Courland part of the Livonia diocese was placed in the same archival unit with continuous pagination (sheets

261–295) and it is available on the same microfilm. It starts with an annotation of the archivist in Russian in which the diocese is called Livonian in Courland and Semigallia. Later on, in the script of the consistory scribe, 17 described churches are enumerated (the 18th, in Smelin, is omitted). As in the case of the Samogitia diocese, the deaneries of the parishes are not given. The headings of the reports dedicated to individual parishes are marked with Arabic numbers (1 through 17). Unlike in the report concerning the Samogitia diocese, each document is split into two parts. The first (church report) comprises information about the temple, parson, the size of the parish, sacrament statistics, other churches and chapels as well as schools and hospitals. The second part, made separately, deals with the maintenance of the parish: its funds, crops, tributes and obligations, incomes and expenditures.

In terms of methodology, the work with the text was based mainly on the *Instrukcja wydawnicza dla źródeł nowożytnych od XVI w. do poł. XIX w.* (Editorial instruction for modern sources from the 16th to mid-19th centuries) by Kazimierz Lepszy. In view of the considerable complexity of the text, which was written in Old Polish on the Lithuanian territories with additional Latin macaronisms, the spelling of hard-to-understand words and punctuation was modernized in line with the Annex to the *Instruction*. The original spelling, however, was consistently retained in proper names (of localities, institutions, persons) if they were given in full in the nominative and locative cases or in adjectival forms. Finding out the accurate spelling of personal names was tricky, therefore the edited text follows the versions from the manuscript, while alternatives encountered in other sources are provided in parenthesis in footnotes. The text is supplemented with language and factual footnotes. The effort was made to characterize all persons appearing in the source, however, a certain disproportion may be noticed. The most extensive biographical notes were made in respect to the main figures relevant to the source, that is, priests, monks and nuns. In other cases, including more or less known people, the notes are markedly shorter.

Factual footnotes are intended to clarify places and less known terms, e.g. Latin phrases, but first of all to describe the people in the source, drawing from the broadest source- and bibliographical-basis possible. Localities (cities, towns, villages, hamlets) are described in footnotes with their current names in the official language of the state they are located in together with the name of the country and the relevant administrative units.

There are several reasons why the source presented in this publication should be made available to a large number of researchers. Most of all,

Summary

the original is kept in Saint Petersburg and only offered to readers on microfilms which are not always fully legible. The reports allow a better knowledge of the Roman Catholic church in Samogitia, Courland and Semigallia: not only in terms of its structures and minor temples, but also the material circumstances of the life of the clergy. Of a special interest are specifications of the expenses of priests, which give insight into the amounts paid for various services in parsonages; this allows us to capture a multidimensional view of the issues discussed, based on a wide range of the material, which is not common in the study of history. No less valuable are the biographies of secular priests, scrupulously noted in the forms that described parishes. The source is also unusual in itself, quite distinct from church visitation documents, which, incidentally, were rather scarce and scattered geographically on these areas at the end of the 18th century.

Keywords: the diocese of Samogitia, Samogitia, Courland, College of Justice (Justickolegium), Jan Stefan Giedroyć, report, clergy

Historia – Hereditas – Ecclesia

1. Krzysztof Stopka, Jakub Osiecki, Konrad Siekierski, *Ormianie katolicy w Armenii i Gruzji Historia, pamięć, tożsamość*, 2019.
2. Sławomir Dryja, Stanisław Sławiński, *Mała encyklopedia piwowarska Krakowa i Kazimierza w wieku XVI i pierwszej połowie wieku XVII. Studia z dziejów piwowarstwa Krakowa i Kazimierza z uwzględnieniem problematyki Kleparza i przedmieść*, 2019.
3. Sławomir Dryja, *Słownik biograficzny słodowników, piwowarów i karczmarzy krakowskich 1501-1655*, 2019.
4. Sławomir Dryja, Jakub Szczërba, *Szkice z dziejów wojnickiego piwowarstwa. Browar Wojnicz 1867-1915*, 2019.
5. Grzegorz Chajko, *Kościół rzymskokatolicki w Bełzie. 1867-1939*, 2019.
6. Jacek Urban, *Święty Jan Paweł II jako biskup krakowski. Wybrane zagadnienia*, 2020.
7. Marlena Hajduk, *Dzieje Pałacu Biskupiego w Krakowie w latach 1815-1894*, 2020.
8. Tomasz Graff, *Najstarsze bractwo różańcowe w Wadowicach. 1616-1822*, 2020.
9. Marcin Grala, *Biskupi i władcy świeccy Rusi w orbicie politycznych wpływów Moskwy doby metropolity Cypriana*, 2020.
10. Dariusz Tabor, *Beatus vir. Chrystologiczny Psalterz trzebnicki w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu (IF 440) wobec egzegezy biblijnej i duchowości cysterskiej XIII stulecia*, 2020.
11. Sławomir Dryja, *Browary województwa rzeszowskiego w latach 1944-1951*, 2020.
12. Piotr Ł. Grotowski, *Freski fundacji Władysława II Jagiełły w kolegiacie wiślickiej*, 2021.
13. *Duchowe korzenie błogosławionego Michała Giedroycia. Zakon Kanoników Regularnych od Pokuty*, red. Adelajda Sielepin, Andrzej Bruździński, 2021.
14. Edyta Pluta-Saladra, *Konwenty żeńskie w średniowiecznym województwie krakowskim. Studium prozopograficzne (2 połowa XII – 2 połowa XVI wieku)*, 2021.
15. Albert Konrad Sendor, *Adam Józef Potocki (1822-1872)*, 2021.
16. Sławomir Marchel, *Honor meus. Kardynała Puzyny wizja Kościoła, państwa i narodu*, 2021.
17. Maciej Kowalski, *Realizacja charyzmatu trynitarskiego w Polsce*, 2021.
18. *Matka Katarzyna z Kłobucka (1552-1620). Współzałożycielka zgromadzenia siostr augustianek w Polsce*, red. Krystyna Abramczuk OSA, Dorota Kowalewska OSA, 2022.
19. Abp Bolesław Twardowski, *Listy pasterskie z lat 1923-1939*, oprac. Grzegorz Chajko, 2022.
20. Dorota Żywczak, *Biskup krakowski Jan Grotowic (ok. 1280-1347)*, 2022.
21. *Leksykon syndonologiczny. Polska perspektywa i wkład*, red. Tomasz Graff, Krzysztof Pilarczyk, Zbigniew Treppa, 2023.

22. Marian Wolski, *Bartłomiej Paprocki (ok. 1539-1614) herbu Jastrzębiec i jego krąg rodzinny*, 2023.
23. Sławomir Dryja, *Browary Ziem Zachodnich i Północnych w latach 1945-1951*, tom 2, 2023.
24. Jan Bulak, *Ekonomiczne podstawy funkcjonowania kościołów parafialnych w diecezji żmudzkiej (telszewskiej) w latach 1795-1844*, 2023.
25. Aleksandra Knapik, *Rola polskich arystokratek w projektowaniu i zakładaniu ogrodów krajobrazowych w II połowie XVIII i I połowie XIX wieku*, 2023.
26. Przemysław Jędrzejewski, *Komisje porządkowe cywilno-wojskowe województwa krakowskiego w dobie Sejmu Wielkiego*, 2024.
27. Bartłomiej M. Wołyniec, *Marcin Szyszkowski jako biskup krakowski (1616-1630). Biskup – senator – fundator*, 2024.
28. Ks. Maciej Gawlik CR, *Wątki polskie w „Dzienniku” o. Piotra Semenienki*, 2024.

Książka stanowi edycję źródłową raportów na temat sytuacji Kościoła katolickiego w diecezji żmudzkiej i kurlandzkiej części diecezji inflanckiej za rok 1797, a więc bardzo krótko po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej Obojga Narodów, gdy tereny te zostały włączone do Rosji. Edycja jest wycinkiem szerszej całości: bowiem raporty były obligatoryjnie sporządzane w każdej diecezji i obejmowały zagadnienia związane z funkcjonowaniem urzędów biskupa i kapituły, seminarium, każdej parafii i klasztorów. Dane były zbierane przez konsystorz i następnie wysyłane do Departamentu spraw rzymskokatolickich przy Justickolegium w Petersburgu, zajmującego się wyznaniem na terenie Rosji.

Zawarte w raportach informacje dają nam wgląd w funkcjonowanie administracyjne Kościoła na Żmudzi i w Kurlandii w słabo jeszcze zbadanym okresie tuż po rozbiorach. Przedstawiano w nich wielkość parafii, jej pomniejsze świątynie, szpitale i szkoły, przebieg służby plebanów, niekiedy także informacje o charakterze gospodarczym.

Poza walorem źródłowym wartością publikacji jest szerokie opracowanie życiorysów duchownych i świeckich oraz identyfikacja miejsc występujących na kartach źródła. Dzięki temu odkrywa się przed czytelnikiem długi szereg postaci dotychczas nieznanych w historiografii.

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8368-154-2

